

<p style="text-align: center;">NKANELO WA KU OVIWA KA TIMFANELO TA TINONI (AN ANALYSIS OF THE ABUSE OF THE RIGHTS OF WIDOWS)</p> <p style="text-align: center;">VIOLET NKHENSANI MAYIMELE </p> <p style="text-align: center;">Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree</p> <p style="text-align: center;">of</p> <p style="text-align: center;">Masters of Art in African Languages</p> <p style="text-align: center;">In the</p> <p style="text-align: center;">Faculty of Humanities (School of Languages and Communication Studies)</p> <p style="text-align: center;">At the</p> <p style="text-align: center;">University of Limpopo</p> <p>SUPERVISOR : DR O.R CHAUKE</p> <p>YEAR : 2015</p>	<p style="text-align: center;">DECLARATION</p> <p>I declare that an analysis of the abuse of the rights of widows (nkanelo wa ku oviwa ka timfanelo ta tinoni) hereby submitted to the University of Limpopo, for Degree of Masters of Arts in African Language Studies has not previously been submitted by me for a degree at this of any other University that is my work in design and in execution and that all sources i have used or quoted have been indicated and acknowledge by means of complete reference.</p> <p style="text-align: center;">VN Mayimele (Mrs) Initials and Surname</p> <hr/> <p style="text-align: center;">SIGNATURE</p> <hr/> <p style="text-align: center;">DATE</p>
---	---

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga ndzi nyika matimba yo tsala xitsalwana lexi hambi leswi xiyimo a xi tika. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka Dokodela OR Chauke loko a tirhe ntirho lowunkulu wo ndzi letela eka xitsalwana lexi, laha a nga tirha hi matimba leswaku xi humelela onge Xikwembu xi nga n'wi pfuna ku ya emahlweni.

Ndzi khensa vatswari va mina, manana Sophie Mayimele Qina na mufi tatana Samuel Mayimele loko va ndzi kurisile no ndzi dyondzisa ku hambanisa xo biha na xo saseka. Ndzi khensa na vamakwenu va mina, xikan'we na n'wananga Efric Valoyi, ndzi ri dyondzo i xitlhangu mufana wa mina.

Ndzi nga rivali nuna wa mina Manhlevo Fritz Valoyi loko u ta va u ndzi hlohloterile eka ndzavisiso lowu, ndzi ri ndza khensa Mdondolovhana.

Ndzi rhandza ku khensa vanhu lava landzelaka va nga ndzi pfuna eka xitsalwana lexi, ku nga Rose Mayimele na Franklin Nukeri ndza mikhensa.

Ku dya ngopfu a hi ku hlula ndlala. Xandla ehenhla ka xin'wana xandla

INKOMU!

NKOMISO WA XITSALWANA

NDZIMA YA 1

Eka ndzima leyi ku kombisiwa nsusumeto, xikongomelo xa ndzavisiso, maendlelo, mitirho leyi nga endliwa, ndlela ya ndzavisiso leyi nga tirhisiwa, matekelo ya timhaka, timhaka leti lavisisiweke, leswi nga eka ndzavisiso na pfumelelo no amukeriwa

NDZIMA YA 2

Nhlamuselo ya vavasati vo feriwa

NDZIMA YA 3

Swihlawulekisi eka vavasati lava nga feriwa

NDZIMA YA 4

Swiyila loko wansati a loveriwile

NDZIMA YA 5

Ku hluvula na ku hangalasa nkosi

NDZIMA YA 6

Nkatsakanyo, ku dlayiseta na swibumabumelo.

NONGONOKO

NDZIMA YA 1

	PAPILA
1. Manghenelo	1
2. Nsusumeto	3
3. Xikongomelo xa ndzavisiso	3
4. MAENDLELO	4
4.1 Maendlelo ya nhlokhiso wa swivutiso	4
4.2 Maendlelo ya nxopaxopa wa matsalwa	5
5. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	7
5.1 Barker (1991)	7
5.2 Scholtz na Litt (1997)	7
5.3 Mashoa (2004)	8
5.4 Gross (1985)	8
5.5 Dunkie (1997)	8
5.6 Thuketana (1969)	9
6. NDZAVISISO NA MAENDLELO	9
6.1 Ndlela ya ndzavisiso leyi nga tirhisiwa	9
6.2 Xikombiso	10
6.3 Matekele ya timhaka	10
6.4 Timhaka leti lavisisiweke	10

6.5 Leswi tshimbisaka eka ndzavisiso	11
7. PFUMELELO NO AMUKERIWA	11
7.1 Ku kuma pfumelelo eka ndzawulo ya dyondzo	11
7.2 Xihundla xa ndzavisiso	12
7.3 Ku vika na ku khensa	12
7.4 Nkoka wa ndzavisiso	12
7.5 Ku songasonga	13
7.6 Nkongomelonkulu wa ku va ndzi endle ndzavisiso lowu	13
 NDZIMA YA 2	
 1. Nhlamuselo ya tinoni	15
2. Tinxaka ta tinoni	16
3. Matikhomelo ya tinoni eku xanisekeni	20
 4. TINHLAMULO TO HUMA EKA TINONI, LETO DYONDZEKA	23
 4.1 Eka xivutiso xo sungula hi vutisa leswaku hi swihi swiphiqo leswi va hlanganeke na swona loko va loveriwile	23
 4.2 Lavo ka va nga dyondzanga ku na swiphiqo leswi va hlanganaka na swona hi mikarhi ya nkosi	27
 5. SWIPHIQO SWO HUMA EKA VAFERIWA	33
 5.1 Leti humaka eka tindhuna ta miganga	37

5.2 Leti humaka eka Dokodela	39
5.3 Switsundzuxo hi vapfuni eka swa mindyangu	39
5.4 Swirho swo yimela timfanelo ta vanhu	40
6. Ndlela leyi nga fikelerisa timhaka	41

NDZIMA YA 3

1. Swihlawulekisi eka tinoni na ku ambala minala	43
2. Nkoka wova muferiwa a ambala tinguvu ta ntima	48

NDZIMA YA 4

1. SWIYILA LOKO WANSATI A LOVERIWILE	64
1.1 Nhlamuselo ya swiyila	64
2. SWIYILA EKA NONI	66
2.1 Swayila ku ambala mpahla yin'wana na yin'wana loko uri noni	66
3. SWIYILA KU YA HI NTUMBULUKO EKA NONI	68
3.1 Swayila ku ba vana loko uri noni	69
3.2 Swayila ku ba huwa loko uri noni	69
3.3 Swayila ku dyela eka swibye swin'wana na swin'wana swa vandyangu	70

4. SWAYILA KU NGHENA ENDLWINI YA KU KA KU NGA RI YA WENA	71
4.1 Swayila ku hluvula tinguvu ta ntima nkarhi wu nga si fika	72
5. SWAYILA KU ETHELA LOKO VANDYANGU VA NGA SIYA EKU ETHELENI	73
6. SWAYILA LOKO NONI YI NGA SUSI MISISI	73
7. SWAYILA KU TLULA MUNHU MILENGE LOKO A TSHAMILE	74
7.1 Ku cinca ka xiyimo xa matshamelo endyangwini nale mugangeni	75
7.2 Nkoka wo landzelela milawu ya ndhavuko	76
7.3 Nkatsakanyo wa ndzima	77
NDZIMA YA 5	
1. Ku hluvula na ku hangalasa nkosi	78
2. Ku tekiwa endzhaku ko hluvula	83
NDZIMA YA 6	
6. KU SONGASONGA, KU DLAYISETA NA SWIBUMABUMELO	86
6.1 Ku songasonga	86
6.2 Ku dlayiseta	87
6.3 Swibumabumelo	88

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Swa laveka leswaku hi va na vuxiyaxiya eka mitshikelelo leyi va ka kona eka vavasati va Afrika-Dzonga. Mitshikelelo leyi yi vangwiwa hi vanhu vo hambanahambana emindyangwini leyi vavasati va tshamaka kona. Ku oviwa loku ka timfanelo ta tinoni i matirhelo lawa ya nga hoxeka eka vumunhu naswona lawa nga lavekeki. Ntshikilelo i xiphiso eka vamanana loko va loveriwile hi vanuna va vona. Ntshikelelo lowu wu nga endla leswaku va ncica eka mahanyelo na maendlelo ya vona ya swilo swa masiku hinkwawo.

Dankie (1997:69) u hlamusela leswaku: "... abuse as a pattern of controlling behavior that harms causes fear, prevents other people from doing what they wish or force them to do something they do not wish to do". Tinoni ti nga overiwa hi tindlela to hambanahambana. Kambe eka hinkwato ku na leti nga xiphiso lexikulu hi ku hambana ka mindyangu na mahanyelo ya vanhu.

Barker (1991:1) u seketela leswi vulaka hi Dankie loko a ku: "Abuse refers to an improper behavior intended to cause physical, psychological or financial harm to an individual or group". Barker u tshikelela leswaku ku xaniseka a swi kahle evuton'wini hikuva swi onha mahanyelo ya kahle ya vumunhu. Leswi boxiweke hi Barker na Dankie (1991) swi pfuneta swinene eka ndzavisiso lowu hikuva wu vulavula hi tinoni.

Smart Cape (2010:14) yena u vula leswaku: "Abuse is any form of behavior that controls another person, causes physical harm or fear that makes someone do things they do not want to do. Abuse can be verbal, emotional, physical, sexual, mental or financial. Abused woman usually experience multiple form of abuse". Mitshaho leyi hinkwayo yi kongomisa eka mahanyelo lawa ya ncicaka endzhaku ka ku xanisiwa na ku tshikeleriwa. Tinoni ti nga tshikeleriwa hi tindlela leti landzelaka: ku xanisiwa eka swa timali; ku xanisiwa eka swa masangu; na ku xanisiwa eka swa miehleketo.

Hi masiku hinkwawo loko hi yingiserile eka mahungu lawa ya haxiwaka eka xiyanimoya, thelevhixini, maphephahungu, na tibuku to hambanahambana, ha swi twa va vulavula hi ku xanisiwa ka vavasati ku katsa na tinoni. Ku oviwa ka timfanelo ta tinoni i mhaka leyi nga amukelekeki etikweni. Hi ndlela leyi, hi swi teka ku ri ntolovelo na matshamelo ya kona emitini. Loko hi hlaya maphephahungu vavasati, va fa hi nhlayo ya le henhla hikwalaho ka mitshikilelo leyi va hlanganaka na yona emindyangwini nale migangeni laha va tshamaka kona.

Loko vavasati va loveriwile hi vavanuna, mintshikilelo hinkwayo yi vuya eka vona, vandyangu va tala ku vula leswaku vavasati hi vona va dlayaka vavanuna va vona. Mhaka leyi a yi humeleli na vusiku, kambe yi humelela na nhlikanhi. Loko swi ri karhi swi humelela hi swi teka ku ri ndhavuko na mahanyelo ya kona. Flowers (1994: xiii) u ri: "Solving society ills, each rooted in historical traditional will not happen overnight". Swiphiso swo tala swa ku xaniseka ka tinoni swi vangiwa hi swihlawulekisi swo fana ni ku vondzekerwa, ku rhandza mali, na vusiwana hikokwalaho ko pfumala mitirho.

Leswi hi swona swihlawulekisi swa nkoka leswi endlaka leswaku vavasati va overiwa timfanelo ta vona. Hakanyingi swihlawulekisi leswi swi ta hi tindlela timbirhi ta mitshikelelo ya swa timali, na ya swa miehleketo ku katsa na ku vulavulerwa. Hinkwaswo swi endla leswaku munhu a vaviseka emoyeni hikuva u tshamela ku ehleketa. Hi kuma vusiwana lebyi vangaka ntshikelelo lowukulu eka vavasati hikuva a va tirhi; va langute mali ya vavanuna va vona. Mhaka leyi i xiphiso lexikulu endyangwini. Leswi swi seketela hi Garbinoet et al (1980:25) loko va ku: "Poverty is a very real source of stress on individual and families".

Swiphiso leswi swi humelela masiku hinkwawo hikuva maxaka na vanhu vandyangu vana mavonelo yo hambana. Mavonelo ya vona ya na swihlawulekisi swo hambanahambana. Van'wana loko va vona tinoni va vona, va vona mudlayi, van'wana vavasati lava feriweke va vondzokerwa hi vandyangu. Leswi swi tisa ntshikelelo wa miehleketo eka vona hikuva va tekerwa ehansi hi ndlela leyi timfanelo ta vona ti nga

sirheleriweki. Eka mindyangu yin'wana, loko vavasati va loveriwile hi vavanuna va tekeriwa nhundzu ya vona hambi ku ri mali.

2. NSUSUMETO

Lexi hi susumetaka ku endla ndzavisiso wa ku oviwa ka timfanelo ta tinoni hileswi vanhu va nga tiveki timfanelo ta vona. Hi tsala ndzavisiso lowu ku lemukisa rixaka hi mhaka ya nkoka wa timfanelo ta tinoni. Namuntlha hi kuma Vumbiwa ra Afrika-Dzonga leri hi kombaka timfanelo hinkwato ta ximunhu. A hi vulavuleni leswaku vavasati va ta pfuneka. Ku pfuna wansati un'we i ku pfuna rixaka.

3. XIKONGOMELO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i nkanelo wo oviwa ka timfanelo ta tinoni. Xikongomelo xin'wana i ku paluxa ndlela leyi tinoni ti khomisiwaka xiswona hi vavukati na vaakatiko hi ku angarhela. Xikongomelo xin'wana i ku kombisa hi vuenti vaovi va timfanelo ta tinoni leti. Mhaka yin'wana leyi nga ta kombisiwa i ya vanhu lava ovaka timfanelo ta tinoni, leswaku va endla hi vomu kumbe va swi endla va nga swi tivi leswaku a swi pfumeleriwi ke?

4. MAENDLELO

Maendlelo lawa nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i ya nhloko hliso wa swivutiso na nxopaxopo wa matsalwa. Maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso i ku pfuna mulavisisi hi maendlelo yo vutisa swivutiso swo hambanahambana hi nhloko hliso wa nhloko mhaka leswaku a ta kuma vuxokoxoko lebyi faneleke eka vanhu.

4.1 MAENDLELO YA NHLOKOHLISO WA SWIVUTISO

Eka maendlelo ya muxaka lowu hi laha mulavisisi a konanisaka vanhu hi nhloko mhaka yo karhi hi xikongomelo xo kuma tinhlamulo. Maendlelo lawa ya hlamuseriwa hi Bussman (1996:239) loko a ku: "Method of gathering and exchanging information in the form of dialogue, for an example in journalism or in a directionary".

Bussman u hlamusela nhloko hliso wa swivutiso ku ri maendlelo yo hlengeleta ku ncicana ka miehleketo hi ndlela ya mbhurisano. Xikombiso ku nga va mbhurisano ni vateki va mahungu kumbe vahlanganisi va mahungu. Kasi Hargie (1997:385) yena u hlamusela maendlelo yo vutisa hi ndlela leyi: "Interview is a face to face didactic interaction in which one individual plays a role of interview and the other takes on the role of interviewee...".

Ntshaho lowu wu kombisa maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso exikarhi ka vanhu vambirhi lava vutisaka hi mhaka yo karhi exikarhi ka mulavisisi na loyi a nyikaka vuxokoxoko byo karhi. Maendleli lawa i ya nkoka naswona ya endla leswaku mulavisisi a kuma ntiyiso lowu a wu lavaka hi ku hetiseka.

Burfield (1976:346) u hlamusela nhloko hliso wa swivutiso hi ndlela leyi: "To talk with or question (a person) for a programme broadcast on radio or television". Laha mutsari u ya mahlweni a hlamusela nhloko hliso wa swivutiso ku ri ku vulavula no burisana eka nongonoko wa xigilamukhuva kumbe xiyanimoya. Kasi Brown na Trumble (1981:1101)

vana va ri “To have a personal meeting with (each other) to meet together in person to get a view of, to glance at.”

Ku ya hi ntshaho lowu, nhloko hliso wa swivutiso swi katsa vanhu vo karhi lava hlanganaka va vulavula na ku burisana ku lava ku kuma swo karhi. Vatsari lava hinkwavo va hlamusela nhloko hlisi wa swivutiso ku ri ndlela leyi van'wana va lavaka ku kuma swin'wana hi ku vutisa swivutiso eka van'wana. Mavonele man'wana lama yelanaka na nhlamuselo ya maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso ya ta na Dawn (1980:5) loko a ku: “Interview is a specialized form of oral face to face communication between people in an interpersonal relationship that is internal...”. Ntshaho lowu wu tiyisisa ku va maendlelo lawa ya ri ya nkoka eka vanhu lava vulavulaka va langutile nchumu wo karhi kumbe nhloko mhaka yo karhi.

4.2 MAENDLELO YA NXOPAXOPO WA MATSALWA

Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa ya hambana ku kuma vumbhoni bya ndzavisiso wo karhi. Eka maendlelo lawa, Peck na Coyle (1984:150) va hlamusela leswaku eka matsalwa hi languta ngopfu nkoka wa wona ku nga ri ku xopaxopa swihoxo. Ku vuriwa leswaku “Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works, it does not mean that literary criticism is to find the fault in literary works. Analysing literature means analysing human life as experiences, ideas, motivations, emotions or expectations which are expressed in the words”

Bussman (1996) u hlamusela hi ku angarhela, ku ri maendlelo ya nxopaxopiwa wa matsalwa laha ku xopaxopiwaka ntivoririmi, xitayela, kumbe ku hundzuluxa matsalwa na swin'wana. Crystal (1991:350) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

“A pretheoretical term used in linguistics and phonics to refer to a stretch of language recorded for the purpose of analysis and description.”

Crystal u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa ku ri thema leri tirhisiwaka eka ririmi ku kombisa ku kula kumbe ku ndlhamuka ka ririmi hi xikongomelo xa nxopaxopo xikan'we na matsalwa. Maendlelo lawa ya seketela hi Neuman (1994:37) loko a ku: “The text is anything: books, newspapers, magazines articles, advertisement, speeches, official documents, films or video types, music lyrics, photographs articles or clothing or work of art.” Loko hi ya emahlweni, Mckee (2003:1) u nyika nhlamuselo ya hi ndlela leyi:

Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make sense of the world. It is a methodology, a data gathering process to those researchers who want to understand the ways in which members of various cultures and sub cultures make sense of who they are and of how they fit into the world in which they live. Textual analysis is useful for researchers working in cultural studies, media studies in mass communication and perhaps even in sociology and philosophy.

Mckee u kombisa nhlamuselo ya yena yi khumba swinene maendlelo ya nxopaxopo wa timhaka ta vutomi, ndhavuko kumbe mahanyelo ya vanhu va tinxaka to karhi, ku ya hi maendlelo ya vona ya swilo.

5. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Ku na swidyondzeki swin'wana leswi endleke milavisiso hi tlhelo ra ku oviwa ka timfanelo ta tinoni na lavo ka vanga feriwanga.

5.1 Berker (1991)

Berker (1991) u vula leswaku ku xaniseka emiehleketweni kumbe emoyeni hi tlhelo ra swa timali a swi kahle eka mahanyelo ya vumunhu. Loko hi ri karhi hi endla ndzavisiso lowu hi kume tinoni to tala ti rila hi xirilo xo tekeriwa timali ta vavanuna va vona. Nkarhi wun'wana vavasati va twisiwa ku vava hikuva ava tivi nchumu eka swikweleti swa vanuna va vona. Berker u vula leswaku maendlelo lawa a ya amukeriwi hikuva ya nga vangela munhu nchavo emiehleketweni ya yena.

5.2 Scholtz na Litt (1997)

Scholtz na Litt (1997) va hlamusela ntshikelelo wale miehleketweni hi maendlelo yo hoxeka ku ya hi ntumbuluko. Va vula leswaku a swi amukeleki eka vanhu lava xanisaka tinoni hi maxaka ya vona hikuva munhu yaloye a nga onhaka emiehleketweni kumbe maendlelo ya yena ya swilo. Vatsari lava va tlhela va tiyisisa leswaku ku vaviseka emiehleketweni swi nga endla leswaku munhu a ncica eka vutomi lebyi a tiviwaka hi byona bya kahle, a sungula ku ka a nga hanyeki.

5.3 Mashoa (2004)

Mashoa (2004) u vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta tinoni swa kumeka eka matsalwa ya tinovhela ta Xisuthu to fana na leti landzelaka. Bowekalamu (Rafapa, 1987), Meyokgo ya Lethabo (Lentsoane, 1992), Molatampeng (Matlala, 1982) na Megokgo ya Bjoko (Matsepe, 1968). Mashoa u vula leswaku matsalwa lawa hinkwawo ya vulavula hi mhaka ya ku oviwa ka timfanelo ta tinoni na lava vo ka va nga ri tinoni. Kambe hinkwaswo leswi mhaka yin'we yo xanisa no xaniseka.

5.4 Gross (1985)

Gross (1985) yena u hlamusela leswaku swiphiko swo xanisiwa swi avanyisiwile hi swiphemu swo hambana leswi na maxaniselo ya kona ya nga faniki. Gross u kombisa ku xanisiwa hi ku biwa ni hi swa masangu. U tlhela a kombisa leswaku a swi fanelanga ku xanisa vavasati hi tindlela ta tihanyi hikuva loyi a endlaka swona u onhela un'wana timfanelo hi ndlela yo ka yi nga amukeriwi eka ndhavuko wa Vatsonga. Gross u tlhela a kombisa ntshikelelo hi tlhelo ro xanisa emiehleketweni, na ku va munhu a nga tekeriwi enhlokweni loko a ri na xiphiko.

5.5 Dunkie (1997)

Dunkie (1997) u vula leswaku loko munhu a xanisiwa ngopfu swi nga n'wi vangela na ku chava na ntshikelelo emiehleketweni. Nakambe u vula leswaku munhu a nga ncica eka mahanyelo hikuva a boheka hikwalaho ka xiyimo lexi a nga ka xona. Ku vavisiwa emoyeni na le miehleketweni i mhaka leyi endliwaka hi vanhu hi masiku hinkwawo, swi tlhela swi nga vuli nchumu eka vaxanisi.

5.6 Thuketana (1969)

Thuketana (1969) u kombisa mhaka ya ntshikelelo wa le miehleketweni. U kombisa ntshikelelo hi ndlela yo twisa ku vava eka tinoni. Laha u kombisa leswaku wansati a nga lumbetiwa hi vavasatikuloni tanihi mudlayi wa nuna wa yena. Hi endlelo leri, wansati a nga na vutihlamuleri tanihi loko a xanisa hi vavasatikulorhi. Thuketana u lava leswaku hi vona na ku tiva timfanelo ta vavasati ta ku hanya na van'wana. U tlhela a kombisa tinxaka to hambanahambana to xaniseka ka vavasati. U hi kombisa mitshikelelo hinkwayo leyi vuriwaka hi swidyondzeki leswi nga endla ndzavisiso hi ku oviwa ka timfanelo ta tinoni.

6. NDZAVISISO NA MAENDLELO

6.1 NDLELA YA NDZAVISISO LEYI NGA TIRHISIWA

Ndzavisiso lowu wu tirhisa maendlelo ya 'qualitative research' tani hileswi mulavisisi a nga ta hlamusela nhlokomhaka leyi a endlaka ndzavisiso hi yona hi ndlela yo kuma timhaka ni vutivi eka vanhu. Laha mulavisisi a nga languta xikongomelo na nkoka wa ndzavisiso ku kuma vuxokoxoko byo khomeka lebyi a lavaka ku kuma byona. Hi ku tirhisa xikambelwana lexi u ta kuma nkoka wa ndzavisiso (Patton, 2002:4) Eka mhaka yo oviwa ka timfanelo ta tinoni, mulavisisi u fanele a languta vanhu lava a nga ta vulavula na vona. Mulavisisi u fanele a languta ngopfu vanhu lava a endlaka ndzavisiso eka vona na ku tinyiketela eka ntirho lowu.

6.2 XIKOMBISO

Xikombiso i ndlela leyi nga ta tirhisiwa ku kuma timhaka leti lavaka ku fikeleriwa na ku twisisiwa hi vuenti eka vanhu lava faneleke. I swa nkoka ku lava mahungu hi ndlela yo vutisa swivutiso ku kota ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso. Leswi swi seketela hi Krathwohi (2004: 229). Ndzavisiso lowu wu ta fikelela vanhu lava landzelaka: vavasati va tsevu (6) va tinoni, swirho swinharhu (3) swo yimela timfanelo ta vavasati, madokodela mambirhi (2) ya miehleketo, tindhuna tinharhu (3) ta miganga yo hambana na vapfuni va swa mindyangu ku nga 'tisocial workers' tinharhu (3). Hinkwavo vanhu lava ndzavisiso lowu wu nga endlwa eka vona i khumenkombo (17). Patton (2002) u seketela endlelo leri hi ku vula leswaku mulavisisi u kuma mahungu mantshwa eka vanhu vo hambana. Loko hi languta eka ndhavuko maendlelo lawa ya amukeleka

6.3 MATEKELE YA TIMHAKA

Matekele ya timhaka ya ta tirhisa maendlelo ya purayimara na ya sekondara. Laha ku ta tirhisiwa tibuku to hambanahambana ku kuma xikongomelo. Ku ta tlhela ku tirhisiwa thepi yaku teka mahungu. Maendlelo ya sekondari ya khumba mhaka ya vuhlayiselo bya tibuku laha u kumaka tibuku to hambanahambana ku fikelela xikongomelonkulu xa ndzavisiso.

6.4 TIMHAKA LETI LAVISISIWEKE

Timhaka leti lavisisiweke i ku lava ku kuma swivangelo leswi endlaka leswaku tinoni ti overiwa timfanelo ta vona, ku languta leswaku i vamani lava endlaka swona na ku lava

swintshuxo swo pfuna eka mhaka leyi. Kutani eka ndzavisiso lowu ku va mahungu ya hlayiseka na ku pfuna van'wana vavasati ku ta tirhisiwa leswi landzelaka:

- Ku kandziyisiwa ka tinhlamulo ta vanhu lava hlawuriweke eka ndzavisiso;
- Mulavisisi u boxa nhlokomhaka kutani vanhu lava hlawuriweke va ta na mavonelo ya vona yo hambana;
- Tinhlamulo ta vanhu lava hlawuriweke eka ndzavisiso ti ta tsariwa ebukwini; na
- Eku heteleleni mulavisisi u ta boxa xivangelo xa ndzavisiso, vuxaka na ku yelana ka swiphiso leswi vanga hlanganaka na swona, na ndlela yo kuma swintshuxo.

6.5 LESWI TSEMBHISAKA EKA NDZAVISISO

Mulavisisi u fanele a kuma leswi nga ta tshembisa eka vanhu loko a endla ndzavisiso. U fanele a yingisela tinhlamulo na ku tlhela a tsala xiviko leswaku swi ta hlayiseka. Mulavisisi u fanele a tirhisa tindlela ta vutlhari ku kuma mahungu (timhaka). Maendlelo yo vutisa swivutiso, ku tsala na ku kuma matsalwa laha a nga ta kuma mahungu yo fambelana na ndzavisiso swi fanele swi tirhisiwa eka vulavisisi.

7. MPFUMELELO NO AMUKERIWA

7.1 KU KUMA MPFUMELELO EKA NDZAWULO YA DYONDZO

Mulavisisi u fanele a yisa nhlokomhaka leyi a lavaka ku endla ndzavisiso hi yona leswaku yi hleriwa ni ku amukeriwa. Mulavisisi u fanele ku yisa ndzavisiso wa yena eka Yunivhesiti leyi tirhanaka na mhaka ya vulavisisi na leka tikomiti leti nga na vutivi wa ndzavisiso naswona leti langutaka mhaka ya ndhavuko na rixaka.

7.2 XIHUNDLA XA NDZAVISISO

Mulavisisi a nga fanelanga ku pima kumbe ku vulavula na van'wana eka mahungu lama a nga ma kuma loko a endla ndzavisiso, kambe u vulavula ntsena na muleteri wa yena ntsena. Mulavisisi a nga fanelanga ku vula mavito na swivongo swa vanhu lava a nga endla ndzavisiso eka vona. Tani hi mulavisisi u fanele ku hlayisa swihundla swa vanhu.

7.3 KU VIKA NA KU KHENSA

Mulavisisi u fanele ku vikela vanhu dyondzo leyi a yi kumeke eka ndzavisiso ku katsa na xivangelo. Leswi swi endla leswaku vanhu va humesa matitwele ya vona eka ndzavisiso lowu. Loko va humesile matitwele ya vona kutani mulavisisi u fanele a nkhesa hi ku va nyika mapapila na fomo leyi va nga ta yi tata na ku yi sayina.

7.4 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu na nkoka swinene eka rixaka. Tinoni i vanhu lava vuriwaka swisiwana hi ntumbuluko wa vumunhu. Ndzavisiso lowu wu ta komba hi vuenti nkoka wa ku hlayiseka na ku khomiwa kahle ka vanhu lava kumbe tinoni leti. Vulavisisi lebyi byi ta endla leswaku vanhu va kota ku vona nkoka wo hanya na tinoni hi mfanelo. Nkoka wun'wana i wa ku hlawutela ku twisisa eka vanhu lava hlanganaka na swiphigo swa muxaka lowu. Vulavisisi bya muxaka lowu byi ta kota ku pfuna lava nga na swiphigo leswaku va nga tilan'wi, kambe va ringeta ku tshunelela eka tindhawu ni le ka vanhu lava va nga va pfunaka.

7.5 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Mulavisisi u fanele a byela vavasati lava feriveke timfanelo ta vona. Tani hi mulavisisi hi fanele hi vona leswaku vanhu hinkwavo va sala va ri kahle hikuva ndzavisiso lowu wu khumba miehleketo, ku vulavula na swa timali. Loko ku ri na lava nga vaviseka ngopfu hi va byela leswaku va vonana na lava tirhanaka na swa miehleketo na vapfuni eka swa mindyangu ku kuma ku pfuneka hi switsundzuxo no va khansela.

7.6 NKONGOMELONKULU WA KU VA NDZI ENDLE NDZAVISISO LOWU

Ndzi vone vavasati vo tala lava nga hlangana na swiphigo swo xanisiwa hi nkarhi lowu va nga loveriwa. Van'wana va tekeriwa vavanuna va vona loko va lovile va ya lahliwa lomo. Van'wana va xanisiwa hi tlhelo ra swa timali, loko vavasati lava nga loveriwa va rila vandyangu vona va le ku hangalasehi ka swilo hi ndlela ya vusopfa, ndzi twe vaxanisi van'wana va vula leswaku hi lava leswaku loko a ya huma endlwini a kuma ku ri khale, va vula leswaku loko swi ya hela swa nkosi u ta sala a nga ri na nchumu.

Kasi xin'wana ku tekeriwa mali hi ndlela ya tihanyi. I mhaka ndzi ve na nsusumeto wo endla ndzavisiso lowu, vavasati va twa kuvava le handle. Vavasati yimani mi xalamuka hikuva va ta mitekela hinkwaswo nkwaswo u sala u ri hava na nchumu wena wa ha namarhele nkumba lowu va nga ku funengeta wona leswaku u nga voni nchumu. Vavasati a hi yimeni hi lwa na ku xanisiwa hi vavasati kulorhi.

Ndzi bohekile ku van a nsusumeto wo endla ndzavisiso lowu, vavasati va xanisiwa ngopfu hi vavukati na vaaka tiko hi ku vona xiyimo xa vavasati lava. Va ku tala evukatini va endla onge va ku rhandza ngopfu na laku ku pfuna kasi vana xikongomelo xa ku onha.

Vavasati yimani mi vangama mi yimela timhaka ta n'wina, va onhi hi valava kwala u nga kona. Hi nkarhi lowu wa ha twaka ku vava a swi olovi ku vona va onhi kumbe valala va wena, u ya swi vona loko swi ri na masiku na mavhiki loko murhandziwa wa muferiwa a lahliwini.

Van'wana va hi kume leswaku vusiwana i byinkulu ngopfu endyangwini na rifu ra kona rilo ti nghenela tani hi loko ri nga vutisanga leswaku ri nghena kumbe ri hundza. Loko a ri lo vutisa i ngi va nga pfumelanga leswaku ri nghena ku kota ku ti lunghisela leswaku ri nghena na kambe loko ri vuya. U xisiwana, u xifumi, u na mali, a wu na mali ro nghena. Na kambe hi kume xiphinqonkulu lexi endlaka leswaku vavasati lava nga loveriwa va xanisiwa ngopfu hi vandyangu i mali leyi va lavaku ku yi tirhisa hi vusopfa. Nakambe hi tlhele hi kuma leswaku vavasati lava loveriweke a va ti tivi timfanelo ta ximunhu hiku landza vumbiwa ra Afrika-Dzonga hambu ku ri wona malunghelo ya vona a va mativi.

NDZIMA YA 2

1. NHLAMUSELO YA TINONI

Tinoni i vavasati lava nga fela hi vavanuna lava a va va tekile leswaku vava vasati va vona. Hikokwalaho ka ntumbuluko va fa kutani va sala va vuriwa vaferiwa (tinoni)

Loko hi ndlile ndzavisiso hi kuma swidyondzeki leswi na swona swi nga endla ndzavisiso wa muxaka lowu. Kasi vona va vula leswaku wansati wo feriba i wansati loyi a nga lovela hi wanuna loyi a tekanile na yena, nakambe na leka wanuna switani na yena wo loveriwa hi nsati I vuriwa nguluve. Leswi swi tiyisisa hi Wikipedia the free encyclopedia (June 2009) loko yi ku A widow is a woman whose spouse has died while a widowed is a man in that situation

Loko hi endla ndzavisiso lowu hi kuma Vatsonga va tirhisa rito rin'we ntsena ro vula wansati loyi a nga feriba va ku i noni. Loko hi xiyaxiya eka ndzavisiso lowu endliweke hi kuma leswaku ku tshikeleriwa mhaka ya ku noni i wansati loyi a nga tekiwa kutani a loveriwa hi nuna. Eka lowu ndzavisiso hi kongomise ngopfu eka vavasati lava nga tekiwa loko va loveriwa hi vavanuna va vona.

Hi ku angarhela hi kuma nhlamuselo ya wansati wo feriba hi ndlela leyi eka Wikipedia the free encyclopedia (June 2009):

When the husbands of a woman die, she not only becomes widow she also become a victim of mental, physical and sexual abuse including rape.

Hi ndhavuko vavasati i swibye/nchumu wa nkoka eka rirhandzu ra vavanuna na ku hlayiseka. Vavasati va fanele ku hlayisiwa hi vavanuna hi mantlhelohlo hinkwawo ya ku hanya ka vona, eka swa timali, swa ri hanyu na ku n'wi komba rirhandzu leri heleleke. Loko wanuna a lovile a n'wi siya a nga ri na nchumu nsati loyi u le vuhlayiseleni bya Xikwembu, hikuva u vuriwa xisiwana. Vavasati lava ava fanelanga ku endliwa nsele. Hi kuma leswaku Xikwembu xi sirheleta tinoni hikuva vana xiphiqu lexikulu xo loveriwa.

2. TINXAKA TA TINONI

Loko hi ri karhi hi endla ndzavisiso lowu hi kume leswaku kuna tinxaka ka vavasati lava loveriwaka hi vavanuna. Hi kume vavasati lava nga vantshwa eka timhaka ta vukati. Exikarhi ka vona kuna lavo dyondzeka na lavo kala va nga yangi ka helo na swa xikolo. Hi tlhela hi kuma vavasati lavantsongo, na leka vona switano va kona va ku dyondzeka na va ku ka va nga dyondzanga. Eku heteleleni hi kume vavasati lava loveriwaka va ri va nkulu ngopfu (va ri vakhegula). Eka vona vakhegula lava va kona lava ava dyondzile hi mikarhi ya vona ku na lava ava nga dyondzanga. Eka vavasati lava hinkwawo hi kume timhaka to hambanahambana eka ku loveriwa ka vona. Hambi ku ri eka ku hlamusela makhomeriwe ya vona ya hambana hikuva mindyangu ya vanhu vo dyondzeka na lavo ka va nga dyondzekanga a yi fani. Eka lavo dyondza swilo swa vona va swi yisa eka vujagani kasi lavo ka va nga dyondzanga va landzelela mhaka ya maendlele ya xintu kumbe ndhavuko. Hi maendlelo ya kona u ta kota ku twisisa leswaku ku na ku hambana exikarhi ka mitlawa leyi ya vaferiwa. Hambi ku ri emindyangwini ya vona maendlelo ya swilo a ya fani ya hambane ngopfu.

Hi ndlela leyi ku hambana ka tinoni na leka matikhomelo ya vona a ya nge fani. Vanhu lava va tshamaka na vona a va fanani. Hambi hi ndhavuko, vukhongereri na milawu ya vona ya mindyangu a yi fani. Na mindyangu leyi xanisaka na yona ya hambana ku ya hi milawu na mindhavuko ya vona ya vupfumeri.

Matikhomelo ya vanhu lava ya endla leswaku muferiwa a nga twisisi leswaku u fanele a endla yini leswaku a ta va tsakisa eka rifu ra nuna wa yena.

Eka Vaefesa 5:31 (2008) Mahungu Lamanene va vula leswaku wansati i nyama yin'we na nuna wa yena. Loko hi twisisa marito lawa ya vula leswaku wansati na wanuna i nchumu wun'we leswi va swi endlaka i swa vona va ri vambirhi. Loko ku humelele rifu hi vona ku hambanyisiwa ka vanhu lava. Vandyangu va tala ku vula leswaku leswi nga kona, ku nga va nhundzu, timovha na swin'wana va vula leswaku i swa n'wana mhani loko ku ri vamakweni wa yena. Kasi loko ku ri mutswari wa yena u ri i ngati ya n'wananga. Leswi vulaka leswaku i swilo swa n'wana wa yena. Eka ndzavisiso lowu hi kume timhaka leti endlwaka hi vamhani n'wingi na vana va vona va xinsati. Endlelo leri ri humelele eka tinxaka hinkwato ta vaferiwa. Eka ndzavisiso lowu hi kume leswaku loko wansati a nga dyondzanga, a ya tekiwa eka muti (ndyangu) lowu wu nga na vanhu lava nga dyondza u ta tikiseriwa ku tlula mpimo.

Eka ndzavisiso lowu hi kume leswaku timhaka ta ku xanisa muferiwa swi leka vavasati hi matlhelo hinkwawo. Hi tlhele hi kuma leswaku vavanuna vona a va na swipimelo swo fana na swa vavasati. A hi tivi kumbe i mhaka ya leswaku hi vona vinyi va miti, kumbe tinhloko ta miti. Leswi swi endla leswaku hi endla mhaka ya ku kuma ntiyiso wa mhaka ya ku hikwalaho ka yini lavo dyondzeka va nga xanisiwi ku fana na lavo ka va nga dyondzanga.

Vu nyingi bya mindyangu byi na ku twisisa leswaku loyi wo ka nga dyondzanga a nga tivi nchumu hi vuti hlamuleri bya yena ku ya hi landzelerisa milawu ya tiko. Na kambe eka vavasati lava va ku tala ava twisisi hi ndlela leyi vatekaniseke swona. Hiku twisisa ka hina eka ndzavisiso lowu hi kume leswaku loko va ha tekana ku kale mhaka ya mahlamuselelo ya timhaka kuri loko miteka hindlela leyi ku ta humelela yini, loko ku ri leyi yona ku ta humelela swa njhani loko un'wana o tshika a lovile. Hi ndlela leyi vavasati vo tala lava xanisiwaka loko va loveriwile a va kumanga ku twisisa ku antswa hi milawu ya matekanelo ya vona.

3. MATIKHOMELO YA TINONI EKU XANISIWENI

Loko hi endla ndzavisiso hi kume leswaku loko ku loveriwe lowo dyondza, ndyangu hinkwawo wu yimela etlhelo va yingisela leswaku yena u ta na yini? Loko swita eka swa malulamiselelo ya nkosi yena hi yena a taka na rito ro hetelela. Loko hi xiyaxiye eka ndzavisiso lowu vunyingi bya lavo dyondza va tekane hi ndlela ya xilungu. Vavasati lava va tiva milawu ya vona na maendlelo ya swilo. Kutani a va teki timhaka tin'wana na tin'wana. Hambi loko vaxanisi va ri kona hi nkari lowu wa nkosi a va talanga na kambe va tlhela va va na swipimelo vona vinyi. Eka swipimelo leswi a va byeli hi munhu vo titwa leswaku laha a swifanelanga. Na tiva leswaku loko swihundzile swa nkosi a nga sala a va yisa eka nawu.

Matikhomelo ya lavo dyondza hi twisise leswaku ku dyondza na ku landzelerisa swilo i mhaka ya nkoka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Vavasati lava va tiva timhaka ta vona, na loko va rila nuna va rila va ri karhi va languta leswaku ku humelela yini. Loko va vona swilo swi nga endlisi leswi va lavaka swona va sula mihloti ya vona va vulavula leswi va lavaka swona kumbe leswi va lavaku swiendlisa swona hi nkarhi wolowo.

Eka ndzavisiso lowu wa ku xanisiwa ka tinoni, hi kume leswaku vona va hehliwa ngopfu hi ku dlaya vavanuna va vona. Mhaka leyi eka vona a yi va endli nchumu hikuva va swi tiva leswaku lava va vulaka swona kuna leswi va swi lavaka ku swi teka kumbe ku n'wi tekela swona. Vavasati lava hi kume leswaku vutivi bya vona i byikulu hikuva a va hlamuli hi nkarhi wolowo va sungula va yingisela mhaka kutani loko yi ya emahlweni na ku vulavuriwa hi kona va tekaka goza ro miyeta va vulavuri kutani va hlamula leswi va ti twisaka swona ku ya hi mavulavulelo ya vanhu lava.

Tinoni ti na vuxiyaxiya, eku vulavuleni ka tona a ti hlamuli mhaka ti nga yi twisisanga. Hi nga vula leswaku eka vavasati lava loveriweke va dyondzini va landzelela ma endlelo ya le bibeleni. Hi twa hi laha noni yi vulavuleke ha kona na Eliya eka tsalwa ra buku ya Mahungu Lamanene ya Tihosi 17:9-16 (2008) : Loko wasati a ri karhi a ya eku keni ka mati, Eliya a n'wi yimisa a ku: "U ndzi tisela ni mpandzwa wa vuswa!" Noni yi hlamula yi ku: "Ndzi tiyisa emahlweni ka HOSI Xikwembu xa wena lexi hanyaka: A ndzi na swo swekiwa ekaya. Ndzo va ni xandla xa mapa ntsena embiteni, nimafurhanyana exikhudzeni. Sweswi ndzi le ku rhoteleni ka swihlahlana swi nga ri swingani, leswaku hi ya tiswekela swakudyanyana mina ni n'wana; kutani loko hi dyile, ku to sala ku va hi fa." Kambe Eliya a ku ka yena: "U nga chavi, famba u ya endla hilaha u nga vula hakona. Ntsena sungula hi ku ndzi swekela ximbhundzwa hi mapanyana ya kona, u ndzi tisela xona. Kutani endzhaku ka sweswo, u tiswekela swakudya, wena ni n'wana wa wena, hikuva HOSI Xikwembu xa Israele xi vula sweswo xi ri: 'Mapa ma nga ka ma nga heli embiteni; na wona mafurha ma nga ka ma nga kayiveli exikhudzeni, ku fikela siku leri mina HOSI ndzi nga ta nisa mpfula ha rona.'" Kavaloko wasati a ya endla hilaha Eliya a n'wi leriseke hakona. Kutani va dya va xurha masiku layo tala, yena ni va ndyangu wa yena, swin'we na Eliya.

Kambe vona va nga endla ku hambananyana hi ku va vona va na ku hlanganisa ndhavuko na endlelo ra Xilungu. Loko vona va hlangana na swiphiqo va ya eka nawu, vona va tiva leswaku nawu wu ta va pfuna.

Loko hi endle ndzavisiso lowu vavasati lavo dyondza loko va fanele ku ambala tinguvu ta ku yilela vavanuna va vona a va twi hi munhu un'wana hikuva va na ku tihlamulela, va vula leswaku vona a va lavi ku byeriwa leswaku va endlisa ku yini, vona va ta tiendlela leswi ripfumelo ra vona ri va byelaka ku endla swona hi nkarhi wa vona, hikuva va twisisa leswaku vo xanisiwa na ku overiwa timfanelo ta vona hi vanhu lava nga ekusuhi na vona, ku nga va vandyangu na maxaka ya mufi.

4. TINHLAMULO TO HUMA EKA TINONI LETO DYONDZEKA

4.1 Eka xivutiso xo sungula hi vutisa leswaku hi swihi swiphiqo leswi va hlanganeke na swona loko va loveriwile

Loko hi endle dzavisiso lowu, hi endle eka tindhawu to hambanahambana. Eka vavasati lava hi kume leswaku va hlamusela mhaka yo fana, hikuva hinkwavo va vule leswaku vanhu na maxaka ya vavanuna va vona va vula leswaku vasati lava hi vona va nga dlaya vavanuna va vona. Eka nsati wo sungula u hlamusele leswaku nuna wa yena u vabye nkarhi wo leha, laha a hlupha hi vuvabyi bya rifuva (TB), nakambe u tshame exibedlhele ku ringana tin'hweti ta tsevu. Endzhaku ka tona a vuya ekaya a ti komba a horile. Wansati loyi u vule leswaku nuna wa yena a ri mudzahi wa fole na ku nwa byalwa lebyo hisa tiburendi. Hi ku hlamusela ka wansati loyi u vule leswaku nuna wa yena loko a humile xibedlhele a nga landzelelanga swileriso swa va dokodele, yena u yile emahlweni a nwa na ku dzaha. Rin'wana ra masiku u lo sungula ku khohlwola hi matimba xikarhi ka vusiku. A tekiwa a yisiwa exibedlhele. Loko va fika muongori u vhele a va byela leswaku wanuna u lovile, swi ti komba a khohlwole ngopfu lero a helela hi moya na matimba, kutani swi teka vutomi bya yena.

Loko va tlhelela ekaya wansati wa vanhu u hundzuke mudlayi wa wanuna. Hambileswi a va swi tiva leswaku i munhu wa ku vabya, a va ha langutisi sweswo, va vula leswaku yena wa swi tiva hikuva wanuna u tlhaveke na vusiku va ri vambirhi endlwini. Kutani vandyangu na maxaka va tshikilela mhaka ya leswaku u lo n'wi dlaya a ta sala a dya mali ya yena na vavanuna va yena.

Wansati loyi u twe ku vava hikuva vanhu lava a va swi tiva kahle leswaku wanuna a twa vuvabyi byihi. Eka mavulavulelo ya vona ya endle leswaku wansati a twa ku vava

ngopfu hikuva yena a rhandza nuna wa yena ku tlula mpimo. Wansati a hlamusele leswaku a va n'wi twisa ku vava hikuva a va chava ku vulavula na yena loko nuna wa yena a ha ri kona. Kutani sweswi va endla hi ku tiva leswaku a ka ha ri na loyi va chavaka yena kumbe ku n'wi nhlonipha .

Eka nsati wa vumbirhi u hlamusele leswaku nuna wa yena a xi ri xitirhi eJoni. Yena a tirha kwala xikolweni xa kwala kaya tani hi mudyondzisi. Wansati u hlamusele leswaku nuna wa yena u hlanganile na vatsotsi loko a vuya entirhweni. Laha va nga n'wi tekela movha kutani va n'wi bohelela mavoko na milenge va n'wi hoxa eka bunti ya movha va

famba na yena mpfhuka wo leha swinene, laha va nga fika va n'wi dlaya hi xibamu. Wanuna va n'wi tekele swilo hinkwaswo leswi a ri na swona. Loko va n'wi dlele va n'wi veke etlhelo ka gondzo laha a va tiva leswaku u ta kumeka hi xihatla. Laha va nga veka na pasi ya yena hile tlhelo ra laha a vekiwile kona.

Wansati u hlamusela leswaku loko rifu ri ya fika eka vandyangu va hete masiku mambirhi va nga n'wi byeli nchumu yena rixa a famba a ya ntirhweni. Tanihi leswi a ku nga ri na selifoyini riqhingho ra le nyongeni hi nkarhi wa kona a swi olovanga ku swi tiva hi ku hatlisa. Vanhu lava vandyangu, wansati u hlamusela leswaku a va vula leswaku u rhumele vavanuna va yena va mathicara va ya dlaya n'wana wa vona eJoni. Wansati u hlamusela leswaku swi n'wi hlamarise ngopfu hikuva yena a nga tivi a rhandzana na munhu. Yena a tiva nuna wa yena ntsena. Hi ku hlamusela ka wansati a vula leswaku onge a va n'wi vondzokela loko a tirha. Nakambe loko va nga n'wi byelanga hi nkarhi ta rifu ra nuna wa yena a va endlela ku khorwisa vanhu va tiko leswaku hakunene hi yena a nga xava vadlayi va nuna wa yena. Leswi i swiphiqo leswi vavasati va hlanganaku na swona eku hanyeni hi masiku hinkwawo.

Kasi eka wansati wa vunharhu u hlamesele leswaku yena u tirha ntirho wa vuongori, nuna a ri phorisa, leswi hinkwavo ka vona a va tirha va vuya ekaya, swiphiqo swi kona hambiswiritano. Wansati u hlamesele leswaku nuna wa yena u duvuriwe hi wanuna un'wana loyi a nga n'wi kuma a ri na nsati wa yena endlwini kumbe endyangwini wa wanuna loyi. Kasi wanuna loyi a nga duvula a ri machingelani evhengeleni rin'wana kwala mugangeni. Loko a duvuriwa wansati wa yena a tirha vusiku. Loko a fika na mixo ekaya u kume ku tale na vanhu a hlama, wansati u vula leswaku u hlanganise hi hahani wa yena a n'wi khoma va ya endlwini, kutani va n'wi byela leswaku nuna wa yena u duvuriwile a lovela kwalaho. Wansati u hlamesele leswaku vatswari va nuna wa yena va ye eka yena va ku n'wananga mhuti yo fela etinyaweni a yi ririwi. Leswi swi vulaka leswaku khamba ri dlayiwe eku yiveni. Hi marito lawa ya kombisa leswaku vatswari a va landzelela mhaka leswi yi nga tshamisa swona hambiloko swi vava. Loko hi hlokohtlisile eka vamakwenu wa mufi vona va ve na mavonelo yo hambana na ya vatswari. Vona va vule leswaku loko wansati loyi a loka a nga yi entirhweni ingi

makwerhu wa vona a nga fanga. A hi tivi hikuva rifu ri tiva hi Xikwembu nakambe un'wana na un'wana u na mafelo ya yena.

4.2 Lavo ka va nga dyondzanga ku na swiphiqo leswi va hlanganaka na swona hi mikarhi ya nkosi.

Na kona laha hi kume vavasati vanharhu lava nga feriswa. Eka vona ku na xiphiqo xo ka vanga yanga exikolweni. Vavasati lava hi kume leswaku vona va landzelela ngopfu swa ndhavuko, na ku hanya mahanyelo ya ndhavuko. Emindyangwini laha va tshamaka kona hi kume leswaku va endla maendlelo ya ndhavuko. Eka wansati wo sungula hi vutise leswaku eku loveriweni ka yena u hlangane na xiphiqo xihhi?

Wansati u hlamusele leswaku yena a nga va nga na xiphiko hikuva ku vabya ka nuna wa yena un'wana na un'wana u ku vonile hambu ku ri maxaka na vandyangu. U hlamusele leswaku nuna wa yena a a nga tirhi a hanya hi mali ya ku fulela tiyindlu ta vanhu ta mabyanyi loko va tshuka va n'wi vitanile. Leswi swi komba leswaku wanuna a nga ri na nchumu. Wansati u hlamusele leswaku kumbe a va ta n'wi xanisa loko nuna wa yena a ri na xuma kumbe tihomu. Leswi a va swi tiva leswaku hi le vusiwaneni.

Hi tlhele hi kuma leswaku wansati loyi a fanele a sala a hlayisa vana lava a ri na vona. Leswi nuna wa yena a ku ri yena a tisa mali yo xava swakudya, swi vula leswaku wansati u le vusiwaneni hikuva a nga tirhi. Wansati u hlamusele leswaku hambu ku ri tinguvu to zilela nuna wa yena ku hava loyi a nga n'wi nyika. Kutani hi ku pfumala a nga ambalanga minala. Leswi hi swin'wana swo komba ku hlupheka loko wansati a nga tirhi.

Loko hi endlile ndzavisiso lowu eka vavasati ngopfu eka lava nga tirhiki hi kuma na leswaku maxaka a ya ti, hi xitalo eka mindyangu ya kona. Mhaka hi kuma leswaku na swivulavula a swi kona hikuva nkosi wa kona a ku tali. Vavasati lava va pfumelela xin'wana na xin'wana lexi vuriwaka hikuva a va na nchumu. Laha hi kuma leswaku loko u tsandzeka ku tiyimela a wu na rito ra nchumu na ku xanisiwa a swi kona. Vavasati lava nga loveriwa va nga tirhiki hi kume leswaku vunyingi bya vona va na vana vo hlaya.

Eka wansati loyi vusiwana a ku ri byona lebyi a ku ri xiphiko, hikuva vana vo hlaya va lava ku hlayisiwa, ku dya, ku hlamba na ku ambala. Loko hi xiyaxiye endyangu lowu hi kume leswaku na wona a wu ri na vusweti lebyinkulu. Hi laha tlhelo tindlu ta kona a ti nyawuli. Eku heteleleni manana loyi u hlamusele leswaku u lava ku pfuniwa a nga tivi leswaku a nga pfuna hi mani. Vusiwana, karhi wun'wana bya endla leswaku u lahleka miehleketo.

Eka nsati wa vumbirhi loyi a nga tivi timhaka ta yena. Kasi yena a ri nsati wa vunharhu eka nuna loyi a n'wi tekile, kasi endzhaku ka yena a ku ri na vumbirhi, hinkwavo a va ri ntlhanu nakambe a va tshama muti wun'we vadya swin'we. Ku loveni ka nuna wa kona u xanisiwe hi vavasati lava ngi a tekiwe na vona. U hlamusele leswaku yena a nga ri na maxaka hikuva a ri Muzulu. Leswi na nuna a voyamela eka yena loko a hlamusela a swi tika hikuva vavasati lavan'wana a va vula leswaku hi yena loyi a nga n'wi dlaya hikuva u n'wi dyisile murhi wa Mazulu. Wansati loyi u hlamusela leswaku vutomi a byi n'wi tikela hi nkarhi wa nkosi. Wansati a va rhandzana swinene na nuna. U hlamusele leswaku na loko swi ta eka mabindzu lawa nuna loyi a ri na wona a va tirha swin'we. Loko a hlamusela wansati u ri nuna wa yena a vula leswaku lavan'wana a va fanelanga ku nghena eka mabindzu hikuva va na maxaka ya ku tala kwala tikweni. Na vanghana va vona va tele kutani a chava ku wisiwa eka mabindzu ya yena.

Wansati u hlamusela leswaku va n'wi xanise lero a ehleketa no tlhelela ekaya ka yena. Mabindzu ya sungula ku wa loko va n'wi tekerini, yena a sungula ku tirhungela hi muchini, a rhunga timpahla ta vanhu loko tihandzukile na maburuku ya vavanuna loko ya handzukile.

Loko hi endla ndzavisiso eka manana loyi, vutomi a byi n'wi nandzihelanga hi ku xanisa hi vamakwenukulobye. Hi ku hlamusela ka yena u vula leswaku hi nkarhi lowu lava- mbirhi vale ndzhaku va tlhele va tekiwa, yena u tilavele muti wa yena, lavambirhi lavo rhangana va sale kwale mindyangwini ya vona.

© Reuters

Loko hi endla ndzavisiso lowu hi tlhele hi kuma vaxanisi ku ri vona va hluphekaka ngopfu ku tlula muxanisiwa. Leswi a va rilela swona a va tiphinanga hi swona swi hatle swi nyamalala hikuva leswi nuna wa vona a swi vona hi swona leswi nga endla leswaku mabindzu ya wa hi xihatla hikuva a va tivi leswaku swi endlisa ku yini? Wansati wa muzulu swa yena swa famba.

Eka nsati wa vunharhu loyi a nga va na xiphico xo xanisiwa hi va vukati na nsati kulobye loyi a tekiwe swin'we

Hi ndzavisiso lowu hi kume wansati wa Musutho na wa Muzulu va teke hi Mutsonga. Wansati wa Muzulu a ku ri yena nsati wo sungula, wa vumbirhi a ku ri musutho. Wanuna a rhandza ngopfu nsati wa Musutho. Loko vutomi bya ha famba kahle swilo hinkwaswo a ku lawula nsati lontsongo hambu ku ri ku tshama na nuna exilungwini a ku tshama nsati lontsongo. Loko hi endla ndzavisiso eka nsati lonkulu u hlamusele leswaku yena a ri wa ku hlayisa swifuwo na vana hi ku loko a kuma n'wana a teka n'wana wa yena a ta n'wi veka kwala kaya, a tlhelela eka nuna. Wansati a ta sala a vona leswaku vana hinkwavo, xikan'we na va yena vahlayiseka.

Loko wanuna a lovile timhaka ti sungula ku tika nsati lontsongo a lava nuna a lahliwa eJoni kasi lonkulu a lava leswaku a lahliwa laha a tshama kona. Laha a ku tshama nsati lonkulu hi laha wanuna a a tshama kona na vatswari va yena. Loko a hlamusela wansati u vule leswaku makwenu wa nuna wa yena u teke xiboho xa ku n'wana mhani wa yena a nge xanisiwi na loko a file u fanele a lahliwa laha makwenu wa yena wa xisati a lava kona. Kutani swive tano. Vavasati ha vumbirhi a va yanga ku ya lahla nuna wa vona xikan'we na vana. Makwenu wa yena u endle ntirho hinkwawo a ri na maxaka ya yena ntsena. Vavasati va yena ha vumbirhi a va tve ku vava, ngopfu ngopfu lonkulu hambileswi a hlamuselaka leswaku a nga tiphinanga eka vukati bya yena. Loko swi herile nsati lontsongo u teke rifuwo ra nuna hinkwaro a tidyela na maxaka ya yena.

Nsati lonkulu u tisalele kwala a tshama na vana va yena a tirha kutani va n'wi akela yindlu va n'wi hlayisa. Lontsongo yena vusiwana byi n'wi namarhela a jika jika na Joni. Vusiwana byo loveriwa byi onha na miehleketo ya vana.

5. SWIPHIQO SWO HUMA EKA VAFERIWA

Hi ndzavisiso lowu hi kote ku kuma vavasati hi ku hambana ka vona. Eka vavasati lava hi kume leswaku loko wanuna a lova, vaxanisi va vona va vula leswaku hi vona vadlayi va vanuna va vona. Eka vavasati va ku tala va ku dyondzeka va hehliwa hi ku dlaya. Hi tlhela hi kuma nhlayo leyintsongo leyi yona yi nga dyondzangiki vona va hlamusela leswaku ku xanisa kumbe ku hehliwa hi vandyangu a swi kona. Vona va vula leswaku ko va mavondzo no tikisela n'wana wa un'wana. Leswi vulaka leswaku mindyangu leyi

va tshamaka eka yona va na ku tikisela eka swa ndhavuko na ntumbuluko. Rifu a ri tivi hi munhu. Hi ku hlamusela ka vaferiwa lava va vula leswaku loko va va lumbetiwa hi ku dlaya va endlela leswaku va lan'wa kumbe ku tshika miti leyi va nga siyela hi vanuna va vona kutani va ta sala va tshama na ku teka tinhundzu leti va siyeleke hi vanuna va vona. Exikarhi ka vavasati lava ku na un'wana loyi a nga hlamusela ku vaviseka ka yena eku loveriweni hi nuna.

Yena u hlamusele leswaku a nga vanga na rito eku loveni ka nuna wa yena. Mhanin'wingi na n'wana wa yena wa xisati hi vona a va teka swiboho hinkwaswo. Eka swona va tlhela va vula leswaku n'wana va vona u ta lahliwa laha vona a va lava kona.

Ntirho wa nkosi wu endleriwe eka mhanin'wingi maxaka ya wansati loyi u hlamusela leswaku va n'wi byele leswaku a pfumeleli hinkwaswo swi ta hundza.

Lexi hlamarisaka loko a vula u ri nuna wa yena a ri na vavasati lava yena a nga va tivi, kambe vandyangu a vavativa leswi vulaka leswaku loko va teka nkosi, a va lava leswaku vavasati lava va ta kota ku ta eku lahleni. Wansati loyi u hlamusele leswaku lexi nga n'wi twisa ku vava un'wana wa vavasati lava hi yena a tlele na mhanin'wingi wa yena.

Wansati loko a ya mahlweni u vule leswaku loko hinkwaswo swi herile u lerile a vula leswaku u ya ekaya ka yena laha nuna wa yena a nga lova a ri kona. Loko a fambile va sungule ku koxa nhundzu na tindhawu leti wanuna loyi a rhurhela vanhu eka tona. Vona va tilavela ku endla mabindzu ya vona. Muferiwa a nga hlamulanga u lo miyela va teka hinkwaswo leswi a ri na swona yena u lo ti kumela yindlu ya leyi a va tshama eka yona na nuna. Wansati loko a hlamusela u ri va n'wi byele leswaku vo n'wi lunghisela leswaku a kota ku tirhisa kona ku basile. Xihamariso i kuva va hlongole vanhu lava a va tshama kwalaho, ku nghena lava vona va lavaka vona. Mhaka leyi u hlamusele leswaku swi n'wi vavise lero a kala a ya eka madokodela ya miehleketo na tshikelelo.

Hi ndzavisiso lowu ha swi vona leswaku vanhu lava hi tshamaka na vona va na makwanga na makolo. Kasi eka lavan'wana va feriswa a ku na ku xanisiwa hi kume leswaku vona a va na nchumu, na ku tiva leswaku nkosi wa kona a va nge sali va teka nchumu vo va tshikisa sweswo. Va swi tiva leswaku mufi nga ri na nchumu kutani a va nge kumi nchumu.

Eka ndzavisiso lowu hi twisise leswaku loko munhu a ri xisiwana a nge hluphi hi munhu hikuva va swi tiva swinene leswaku xisiwana xi fanele xi hlayisiwa tanihi leswi vuriwaka eBibeleni. Loko hi xiyaxiya swinene swi humelela masiku hinkwawo kwala hi nga kona.

Eka tsalwa ra Xisomisana (1969) loko hi ri xopaxopa hi vuenti hi kuma leswaku vanhu lava tisaka ntshikelelo loko wansati a loveriwile i vavasatikulobye ku nga hava lava u nga tekiwa na vona kumbe vamakwenu wa nuna hambu ku ri vaakatiko hi sindzisiwa ku endla tano hi va ndyangu. Eka tsalwa leri mutsari u hi hlamusela leswaku Xisomisana a tekane na wanuna loyi a ri na nsati, yena a ri wa vumbirhi. Kutani loko wanuna a lovile nsati wo sungula u byele tiko leswaku Xisomisana i noyi hi yena a nga dlaya nuna wa yena.

Tiko hi ku twa mhaka leyi va rhuma mungoma. Kutani mungoma wu vuye wuba Xisomisa, tanihi leswi a va landzelela xintu na ndhavuko, nawu wa tiko a wu ku loyi a biwaka hi mungoma u fanele a dlayiwa hi tiko leswaku munhu un'wana na un'wana a ta swi vona leswaku ku endliwa yini.

Xisomisana u ve a tekiwa a yisiwa emahandleni ya tindlela leswaku a ta dlawa, hi nkarhi lowu va lava ku ku belela pingu ethavathaveni ra Xisomisana, ko humelela vanhu lava a va famba vadyondzisa rito ra Xikwembu, loko va fika va lave ku tiva leswaku ku humelela yini? Kutani va hlamuseriwile kutani vavanuna va ponisa Xisomisana eka ku dlaya hi tiko hikokwalaho ka ku xanisiwa hi ndyangu na tiko. Na rona tsalwa leri ri tiyisisa leswaku vavasati va na xiave xikulu xo xanisa vavasatikulonhi. Loko hi tlhela hi langutisa milawu ya mindyangu na ya tiko na yona yina ntshikelelo eka tinoni.

Loko hi ya mahlweni na tsalwa leri Xisomisana va n'wi sindzise ku susa misisi enhlokweni.

5.1 Leti ti humaka eka tindhuna ta miganga

Loko hi endle ndzavisiso eka ndhuna yo sungula mayelano na ku xaniseka ka vavasati va ku loveriwa hi vavanuna hi kume leswaku swiphigo swi kona hikuva tindhuna hi tona ti tivaka vanhu va tona na loko ku loviwile va fanele va tivisiwa hi vandyangu. Ndhuna u hlamusela leswaku ku ve na vavasati vo hlayanyana lava nga yisa swirilo swa ku xanisiwa hi vandyangu endzhaku ka ku loveriwa. Loko a hlamusela a ya emahlweni u vula leswaku mindyangu yo tala yi lava ku teka tinhundzu ta mufi yena tani hi ndhuna u byela mindyangu leyi endleke swona leswaku a swile nawini hiku vavasati lava hi vona va nga na marito eka swilo leswi nga siya hi vavanuna va vona.

Vandyangu a va na lunghele ro endla swo tani. Ndhuna ya muganga hi yona tihlo eka vanhu lava a tshamaka na vona. U tlhele a hlamusela leswaku vavasati van'wana a va hlongoriwa eka mindyangu leyi a va tshama kona, va vula leswaku a va fambi va ya tilavela switandi emakaya ka vona. Ndhuna u hlamusele leswaku van'wana va endlisa hi mavondzo na makwanga. Loko ndhuna a vula u byele mindyangu leyi endleke swona leswaku a swi nge koteki leswaku loko vavasati va loveriwa va fanele va tlhelela eka rikwavo. U vule leswaku u bava a khalakhasa hi swona hi ku yena u lava ku rhangela vanhu hinkwavo. Vandyangu lava va xanisaka va hlamule leswaku loko va endla mhaka yo tani ya ku va hlongola, va ri a va swi lavi leswaku va sala va tshama na vavanuna van'wana emindyangwini ya ka vona. Nakambe va vula leswaku va dlaya vavanuna va lava ku sala va dya timali na van'wani vavanuna.

Eka ndhuna ya vumbirhi na yona yi hlamusele swo fana na leswi nga vula hi ndhuna yo sungula eka muganga wun'wana. Ku nghetela eka leswo sungula yo yi hlangane na mhaka ya ku muferiwa a sindzisiwa ku teka hi makwenu wa nuna wa yena. Loko a

hlamusela vandyangu u ri a va vula leswaku loko a nga lavi ku hlanganisiwa hi wanuna loyi a fanele ku famba eka ndyangu wa buti wa vona, ku ya hi ndhuna u hlamule leswaku a va fanelanga ku n'wi hlongola hikuva muti lowu wu ake hi vona ha vumbirhi loko nuna wa yena a ha hanya. Hambiswiritano, ndhuna u hlamusele leswaku a va hamba va n'wi chavisa leswaku a ta kala a famba. Kambe ndhuna u ri u lwe ngopfu ku fikela laha va nga karhala va miyela kunene. Kutani vuxaka byi fa, wansati a tihanyela na vana va yena ntsena.

Hi ndzavisiso lowu ku na timhaka to tala leti vavasati lava va hlanganaka na tona. Ndhuna ya vunharhu yona yi hlangane na swiphiqo swa vavasati lava nga dyeriwa mali hi vavanuna lava ingi a va hlayisana na vona endzhaku ka ku feriwa. Ndhuna u hlamusele leswaku vavanuna lava a va teka mali onge vo lomba va ta tlhela va yi tlherisa. Vavasati na vona va va nyika. Loko mali yi nga ha vuyi, na vavanuna lava va nga ha yi eka vavasati lava, vavasati va ye eka ndhuna ku ya lava ku pfuniwa. Vavanuna va lo byela ndhuna leswaku va ta tlherisa mali ya vavasati lava. Ndhuna yi endle vuzwilerisi ku lava ku tiva leswaku va ta tlherisa rini. Kambe vavanuna u ri vo vula ntsena leswaku loko va yi kumile.

Ndzhaku ka ku endla ndzavisiso lowu hi kombele tindhuna hinkwato leswaku ti fanele ti byela vaakatiko va miganga leswaku va fanele ku byela vavasati lavo feriwa lava sukeriwaka va ri na timali na tinhundzu leswaku va swi hlayisa.

5.2 Leti humaka eka Dokodela

Loko hi endle ndzavisiso eka madokodela hi kume leswaku tinoni ti hlangana na swiphiko swa ntshikelelo wa miehleketo na wa moya. Dokodela wa ku tshungula swa miehleketo u hlamusele leswaku vavasati van'wana va sungula na ku hlangana nhloko hi ku tshama va ehleketa ngopfu swiphiko leswi va nga na swona swa le mindyangwini. U tlhele a vula leswaku van'wana va ehleketa hi maxangu ya leswaku va ta sala va hanya njhani hikuva vavanuna hi vona a va tisa swakudya emutini.

Hi tlhelo hi tihlanganyisa na dokodela wa ku tshungula swa tshikelelo wa moya. Kasi u hlamusele leswaku loko vavasati lava va fikele hi ntshikelelo lowu a va lavi ku tshama na munhu, va lava ku ti kuma va ri voxo eka ndhawu yo miyela. U tlhele a vula leswaku loko vo tshama nkarhi wo leha va nga kumi vutshunguri va lova hi ku hatlisa hikuva moya wa vona wu le hansi leswi endlaka leswaku mbilu yi nga tirhi kahle. Madokodela lawa ya tiyisise leswaku loko wansati a loveriwile u fanele a kuma khanselingi eka vatsundzuxi va swa mindyangu.

5.3 Switsundzuxo hi vapfuni eka swa mindyangu

Ku ya hi vapfuni eka swa mindyangu na vona va hlanganile na swona swiphiko eka vavasati lavo loveriwa ngopfu vavasati lava salaka evuswetini. Kasi vona va lava ku pfuniwa eka swa timali na swakudya. Mhaka leyi na yona i swiphiko leswikulu eka vavasati lava. Hi endlile ndzavisiso lowu eka vapfuni vo hambana, ku ya hi tindhawu laha va tirhelaka kona kasi van'wana a va ya va lava ku pfuniwa hi swiphiko leswi muferiwa a vangelaka hi vandyangu

Vapfuni lava va mindyangu hinkwavo va hlamusela leswaku tinoni ti na swiphiko leswikulu, i mhaka yo tekeriwa leswi va swi hlengeleteke na vavanuna va vona loko va

ha tirha kahle. Vavasati vo tala va hlangana na maxangu yo hambana eku feriwani ka vona. Loko vapfuni va ri karhi va hlamusela va endle mhaka ya leswaku muferiwa na vandyangu va hlangana va vulavurisana na mupfuni leswaku va ta kota ku lulamisa swiphiqo leswi nga kona ku ya hi tinhlamuselo ta vapfuni, va vula leswaku swiphiqo na ku onhiwa ka timfanelo ta tinoni ti humelela hi masiku hinkwawo etindhawini to hambana. Va tlhele va vula leswaku a swo humelela eka ndhavuko wa Vatsonga ntsena na leka tinxaka tin'wana vana swona, ntsena swi ngo hambana hi mindhavuko ya vanhu.

5.4 Swirho swo yimela timfanelo ta vanhu

Loko hi endlile ndzavisiso lowu eka swirho swo yimela timfanelo ta vavasati hi kume leswaku swiphiqo leswi va hlangana na swo tala hi ku xanisiwa ka tinoni. Ku ya hi nhlamuselo ya vona va vula leswaku munhu kumbe wasati un'wana na un'wana u na mfanelo yo hanya vutomi lebyi a lavaka ku hanya byona a nga chaviseriwi hi munhu. Va tlhele va vula leswaku loko munhu a xanisa kumbe ku onhela un'wana timfanelo ta yena, nawu wu tava ehenhla ka yena. Eka swirho leswi hinkwaswo va hi hlamusela leswaku swiphiqo leswi swi kona nakambe swi tele, kambe van'wana vavasati va chava kumbe ku chavisiwa loko va fanele ku ti hlanganisa na vona. Ku ya hi milawu yo sirheleta vavasati eka madzolonga na ku xanisiwa yi vula leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele a xixima timfanelo ta un'wana munhu. Ndzavisiso lowu eka swirho leswi a hi lava ku tiva leswaku swi kona swiphiqo leswi va hlanganaka na swona eka tinoni ke? Kutani vona va hi veke erivaleni leswaku swi kona na vona vavasati lava va ya ku ya vika ku xanisiwa ka vona hi mindyangu leyi va tshamaka kona.

6. Ndlela leyi nga fikelerisa ndzavisiso

Ndlela leyi nga fikelerisa timhaka

Loko hi xiyaxiya hi vukheta hi kuma leswaku hi endlile ndzavisiso lowu eka 100% ya vanhu vo hambanahambana. Eka vona ku na 94.12% leyi pfumelaka leswaku tinoni ta xanisiwa hi mindyangu na hi vaakatiko. Eka nhlayo leyi hi kume tinhlamuselo to tala. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu a hi lava ku kuma vuxokoxoko ku suka eka vanhu kumbe swirho swo hambanahambana ku ya hi tindzawulo to vona ta matirhele. Hi tlhele hi kuma 6% leyi yi nga pfumeriki leswaku ya humelela mhaka yo xanisiwa ka tinoni. Loko hi langutise mahlamulelo ya swirho leswi hi kume leswaku van'wana va twa ku vava loko hi vulavula hi ku xanisiwa ka vavasati lava.

NDZIMA YA 3

1. SWIHLAWULEKISI EKA TINONI NA KU AMBALA MINALA

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga ku na swihlawulekisi leswi nga kona eka tinoni. Loko hi xiyaxiya na leka vukhongeri vavasati lava nga feriswa va na swona swihlawulekisi.

Swihlawulekisi eka ndhavuko wa Vatsonga swi va kona ngopfu eka mindyangu leyi landzelelaka milawu na swiyila eka mindhavuko ya vona. Vatsonga loko wansati a lovele hi nuna u fanele ku tikomba hi ku ambala tinguvu ta ntima. Kasi van'wana va ambala ta wasi. Na swona maambalelo ya vaferiswa ya ya hi tindhawu na vukhongeri bya vona. Van'wana loko va loveriwile a va ambali tinguvu ta ku zila. Kasi vupfumeri bya van'wana byona byi vula leswaku i swa ka sathani. Kutani vavasati valavo a va nge ambali. Hi ndlela yaleyo a swa ha tikombi leswaku muferiswa hi wihi. Ku ka va nga ambalanga ka vona na ndzhuti wa vona a wa ha xiximiwi. I mhaka van'wana vavasati va xanisiwa va ha ku loveriwa hikuva a hi vanhu hinkwavo va tivaka leswaku u loveriwile. Na tiko kumbe vafana lava ku nwa mabyalwa va ti dakwisa vata kota ku n'wi vulavurisa vata ku a va lo dakwa.

Loko hi xiyaxiye swinene eka vavasati lava vo ka va nga yilelanga vanuna va vona hi vona va xanisekaka ngopfu. Vandyangu va tala ku vula leswaku a na, a ta mbalela yini hikuva a nga n'wi rhandzi nuna wa yena. Loko va vulavula hi ndlela yaleyo, u ta khoma hi tingana.

Eka lava ambalaka tinguvu leta ntima va ambala tona ku fikela loko ku fika nkarhi lowu nuna a nga lova hi wona hi kona a nga ta hluvuriwa. Hi ndlela leyi wansati wa kona u na ku tintsongahata loko a vulavula na vanhu hambiloko a ri dlakuta hi nkarhi lowu a nga

ambala tinguvu leti u miyele ngopfu. Wansati loyi hambu eka mafambelo ya kona a ya na matlhotlho. U famba xindzhuti. Munhu un'wana na un'wana loko a n'wi vona wa xixima hi ndlela ya le henhla.

Wansati loyi a nga loveriwa a nga fambi hi miti ya vanhu. Xa yena u ya eka tindhawu leti bohaka ntsena. Van'wana va chava ku ambala hi ku va rhandza ngopfu swilo, ku famba famba emitlangwini.

Kasi van'wana va tshikisiwa ku ambala hi vukhongeri bya vona. Varhangeli va tikereke va vula leswaku loko wansati a loveriwile hi nuna o ambala tinguvu ta ntima u fanele ku tshama lembe hinkwaro a nga yi ekerekeni hikuva u nyamile. Kasi van'wana va pfumeleriwa ku ya ekerekeni, kambe a va fanelanga ku endla xanchumu ekerekeni, ku nsuma tinsimu kumbe ku yima emahlweni ka ntshungu a vulavula.

Nakambe hi ndhavuko wa Xitsonga vavasati lava feruweke a va fanelanga va huwelela. A nga fanelanga ku ba n'wana hambu a lo onha, swi nga antswa a vitana un'wana a ta n'wi chavisa. Xin'wana lexi humelelaka i ku loko o tshuka a peleriwa a ri endleleni u fanele ku susa duku ra le nhlokweni a khoma kunene, va vula leswaku swa yila ku ambala na vusiku u ri eku fambeni. Vavasati lava van'wana a va swi lavi ku ambala tinguvu leti, kambe vo boheka hi nawu wa ndyangu lowu nuna wa vona a nga tumbuluka eka wona. Eka ku sindzisiwa ku ambala tinguvu leti hi vandyangu va le ku onheni ka timfanelo ta yena hikuva munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo endla leswi a swi lavaka kutani hi ndlela leyi va n'wi xanisa enyameni hi ku ambala, na le moyeni hikuva moya wa yena wu le hansi ku twa leswaku wa ambala.

Kasi van'wana vaferiwa va hluphekisa hi ku tekeriwa nhundzu ya vona, kutani va sala va ri swisiwana. Loko hi hlaya Bibehe eka Mahungu Lamanene eka Swivuriso 22 vs 22-23 yi ri:

U nga tshuki u tekela xisiwana swilo swa xona hi mhaka ya leswi xi nga xisiwana, ni loko ku tengiwa timhaka lava nga riki ni nchumu, u nga va tshikeleli, hikuva Hosi Xikwembu xi ta va lwela kutani xi herisa vutomi bya lava va va xanisaka.

Loko hi xiyaxiya ntshaho lowu wu vulavula hi ku tekeriwa ka swisiwana swilo swa swona. Swisiwana endzeni ka Bibehe swi vula tinoni. Eka swihlawulekisi swa tinoni na vusweti lebyi vangaweke hi ku tekeriwa swilo swa vona hi vandyangu. Nakambe vusweti byi ti komba ngopfu eka vana va muferiwa. Loko ha ha nhlamusela Bibehe eka Mahungu Lamanene eka swivuriso 15 vs 25

Hosi Xikwembu ximbundzumuxa miti ya lava tikurisaka, kambe xi sirhelela noni ni swilo swa yona.

Eka ntshaho lowu wo vula leswaku lava va tikurisaka emahlweni ka lava loveriweke xi ta mbundzumuxa miti ya vona laha va tshamaka kona, kutani tinoni tona ti ta sirheletwa eka vanhu lava. Loko hi langutise mitshaho leyi laha henhla swa ti komba leswaku vusiwana i xirha lexikulu eka vaferiwa.

Loko hi xiyaxiya eka mindhavuko ya mindyangu yin'wana u kuma leswaku hi siku ra vunharhu wanuna loko a lahliwile, wansati wa mufi u ta tsemiwa misisi hinkwayo. Lowu ku tava mfungho wo komba leswaku u lovele hi nuna. Van'wana vavasati a va pfumeli ku tshema misisi va vula leswaku vukhongerile byi va nga ka byona a byi pfumeli leswaku va ambala tinguvu ta ntima to yilela vavanuna va vona.

Nkarhi wun'wana eka tinhlengeletano vavasati lava a va yimayimi vo tshama kwala va nga tshama kona, tinhlengeletano ti ta kala ti huma. Nakambe a va pfumeleriwi ku hlaya Biblele ekerekeni va ha ambale tinguvu ta ntima. Hi endlele leri ro hlawuleka i ku komba xichavo na ku xixima nuna loyi a loveke.

Hi ndhavuko a nga fanelanga ku ti kuma a fambafamba na wanuna un'wana ku ko ku hela lembe. Leswi na swona hi nga swi vula leswaku i xiphiso hikuva mhaka yo tani yi endliwa ngopfu eka vavasati ntsena kasi eka vavanuna a swi kona, ko va ku tshama tin'hwetinyana ntsena. Leswi hi swin'wana swi kombaka ku tshikilela na ku xanisa hikuva van'wana vavasati vo sindzisiwa vona va nga swi tsakeli ku tshama nkarhi wo leha ngopfu.

Vavasati lava nga feriba hi vavanuna va vona va hanya hi xichavo xo tixixima eku vulavuleni ka vona hikuva a va na huwa va vulavulela ehansi. A hi nge tivi kumbe i milawu leyi va yi kumaka enkoveni kumbe endlwini hi nkarhi wa nkosi. Va khale va te: "Ku loveriwa hi nuna i vukhomba bya vumbirhi."

Vavasati lava loko va ambarile a va fanekelanga ku tikhavisa hi swingwavila swa le tindleveni na le nhan'wini. Xa vona va nga ambala xikomba nkarhi evokweni na xingwavila xa vukati eka voko ra ximatsi eka ri ntiho ra vumbirhi ku suka eka xintihwana xa lemakumu. Leswi swi tala ku endla hi lava nga dyondzeka no tekelela mindhavuko ya Xilungu.

Xin'wana xihlawulekisi i ku tikuma va tshama va ri voxo. Nakambe hi nkarhi lowu va loveriweke hi wona va hlangana na xiyimo xo hlayisa vana na muti. Vavasati lava va fanele va vona leswaku endyangwini vana vadya va ambala va ya exikolweni. Loko wansati wa kona a nga tirhi u ta sungula ku tirha a ha ambale swa ntima.

2. NKOKA WOVA NONI YI AMBALA TINGUVU TA NTIMA

Ku ya hindhavuko wa Matsonga swa fanela leswaku wansati wa muferiwa a ambala tinguvu ta ntima kumbe ta wasi. Hi ndlela leyi swi komba ku xixima nuna wa wena hambileswi a nga lova. Hi Xitsonga hambi wansati a lo loveriwa a rintsongo wa fanela ku ambala. I vile Xitsonga xi ri loko u nga n'wi yileli nuna wa wena u ta hlangana nhloko. Leswi hi Xitsonga va nge swa yila u ta penga, hiku ku na n'wana vavasati, vona a va

ambali swa ntima, kambe va ambala swidochi. Kambe leswi a swi na ntikelo na loko munhu a ambarile a swi tikombi leswaku i muferiwa.

Eka mindyangu yin'wana yi vona leswaku ku ambala minala a hi swa nkoka ngopfu eka vavasati lava loveriwaka va ri vantsongo enyameni na le miehleketweni. Kasi va vona ku ri nkoka ku ambala. Vavasati lavakulu hi ku va vona a va ha ehleketi leswo tekiwa ra vumbirhi, va vula leswaku vana a va lavi ku va rhwexa xinyama hikuva va hari vantsongo va lo hatla va kuma hi xiyimo xo ferwa hi nuna.

Van'wana eka vukhongereri bya vona a va pfumeli. Ku ambala minala na ku ka u nga ambalanga a swi vuli nchumu, nchumu i mbilu ya munhu nakambe eka lava va loveriwaka va hari vantsongo va lava ku tekiwa nakambe. Eka Bibeke eka 1Timotiya 5:14-15 va ri:

Mina a ndzi ta tsakela leswaku vavasati va tinoni lavantshwa va tekiwa, va ta kuma vana, va hlayisa mindyangu ya vona, va nga nyiki nala enkarhi wa ku hi hleva. Hikuva na sweswi van'wana va hambukile ndleleni, va landzela Sathana.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku loko vavasati va loveriwa va ha ri vantshwa va nga ha pfumeleriwa leswaku va tekiwa, kambe hikwaloho ka mitshikelelo ya le mindyangwini van'wana a va nga pfumeleriwi leswaku va tekiwa. Van'wana va ta lava leswaku a tshama kwala ndyangwini a endla vana na wanuna loyi a nga tivekiki laha mutini. Hi endlelo leri swa tika hikuva wanuna wa kona a nge ngeni endyangwini wa kona hikuva a nga tiveki. Hi ndlela leyi swa tshikilela eka muferiwa.

Ku ya hi Mahungu Lamanene wansati loko a rintsongo a nga fanelanga ku ambala hikuva wa ha lava ku tekiwa ra vumbirhi. Loko o tshuka ambarile u ta fanela ku tshama lembe a ha ambarile tinguvu ta ntima. Ku ya hi ndhavuko wa vatsonga na tin'wana tinxaka va swi vona swi ri na nkoka kuva wansati loyi a nga feriba a ambala tinguvuta ku xixima nuna wa yena

Ku ya hi xifaniso lexi nga laha hansi swa tikomba leswaku loko wansati a loveriwile u na nkoka loko a mbale tinguvu ta yena ta ntima.

1 Timotiya 5:3 yi ri: “Xiximani tinoni leti nga ta xiviri. Tinoni ta xiviri leti tivaka milawu ya Xikwembu no landzelela hinkwaswo leswi vuriwaka hi Xikwembu.”

Loko wansati a loveriwile hi nuna wa yena u veke ku tshemba ka yena eka Xikwembu. Maambalelo ya yena u ambala hi ku xixima na ku chava vukulunkumba bya Xikwembu. Wansati loyi u ta tshama a karhi a kombela eka xona ni ku khongela. Loko wansati yaloye a tshamile a ri yexe u tshemba Xikwembu ntsena, wa swi tiva leswaku a xi nge n'wi khomisi tingana. Wansati yaloye u ta xixima milawu ya Xikwembu na vukhongeri lebyi anga ka byona. Eka Mahungu Lamanene eka Yeremia 49 vs 11 yi ri:

Minga vileli hi swisiwana swa n'wina hikuva ndzi ta swi hlayisa; na tona tinoni ta n'wina a ti ndzi tshembi.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku khale na khaleni a ku ri na tindlela leti a va tirhisa tona ku kombisa leswaku wansati u loveriwile hi nuna, kambe ku ambala a ku ri swa nkoka eka muferiwa. Hi ndlela yaleyo a wu kota ku xiximiwa hi vanhu hinkwavo lava u hlanganaka na vona. Loko wansati a loveriwile a nga ambalanga tinguvu ta ntima, na yena n'wini wa tichava, a nga titshembi hikuva wa swi twa leswaku kuna swin'wana a nga swi fambisanga hi ndlela leyi a swi fanele swi fambe hi yona. Loko o tshuka a endle swin'wana ku ri na vanhu, va ta hlamula va ku:

U hungukisa hi ku a nga ambalanga tinguvu ta ntima to yilela nuna, i mhaka a jamuka.

Hi marito lawa u vhela u tivona xihoxo loko u ri munhu wo tlhariha na vutivi. Loko wansati a loveriwile vanhu va ku tala va sungula ku xopaxopa maendlelo ya wena ya swilo. Van'wana va tala ku vula leswaku i mhaka a nga ri na maendlelo ya kahle hikuva a nga yisiwanga enkoveni na milawu ya vaferiwa a nga yi tivi. Ku ya hi mindhavuko wun'wana na wun'wana wu na maendlelo ya wona loko wansati a loveriwile, a fanele ku ambala tinguvu ta ntima

Xivulavulelo xa Vatsonga xi ri:

N'wini wa nkosi u ta n'wi vona hi nala lowunkulu

Loko u nga ambalanga tinguvu ta ntima u kombeta hi yini ku ri u loveriwile kumbe a wu loveriwanga hi nuna ke? Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga loko wansati a loveriwile hi nuna u fanele ku ambala tinguvu ta ntima ku komba ku xixima. Loko u nga ambalanga tinguvu ta ntima hambu ku ri vana a va ku xiximi ku ri endlelo ra wena ra swilo.

Eka ndzavisiso lowu hi kume leswaku van'wana va vula leswaku a va dzabelekanga kumbe u dzabele hi wansati wo ka a nga loveriwanga, kasi hi nawu muferiwa u fanele a dzabela hi muferiwakulonhi. Mahungu lawa va bulaka hi wona loko va loveriwile hinkwavo i mhaka yo kombisana tindlela to ya emahlweni na vutomi. Nakambe va kondletela vun'we exikarhi ka vavasati hinkwavo lava nga feruwa hikuva va ambale nguvu yin'we hinkwavo ya ku feruwa hi vavanuna

Hi ku twisisa hi ndzavisiso lowu ku va wansati a ambale tinguvu ta ntima to yilela ku fa ka nuna wa yena i ku kombisa leswaku na vavasati lavan'wana va nga ha ku loveriwa kumbe lava kalaka va nga se loveriwa ku kombeta ntikelo wo ambala na nkoka wa kona. Mhaka leyi ya ku ambala tinguvu ta ntima loko wansati a loveriwile a yi sunguli namuntlha khale na khale a yi ri kona hikuva ku fa a hi ka sweswi.

MAAMBALELO KU YA HI TINXAKA TIN'WANA LOKO KU LOVIWILE

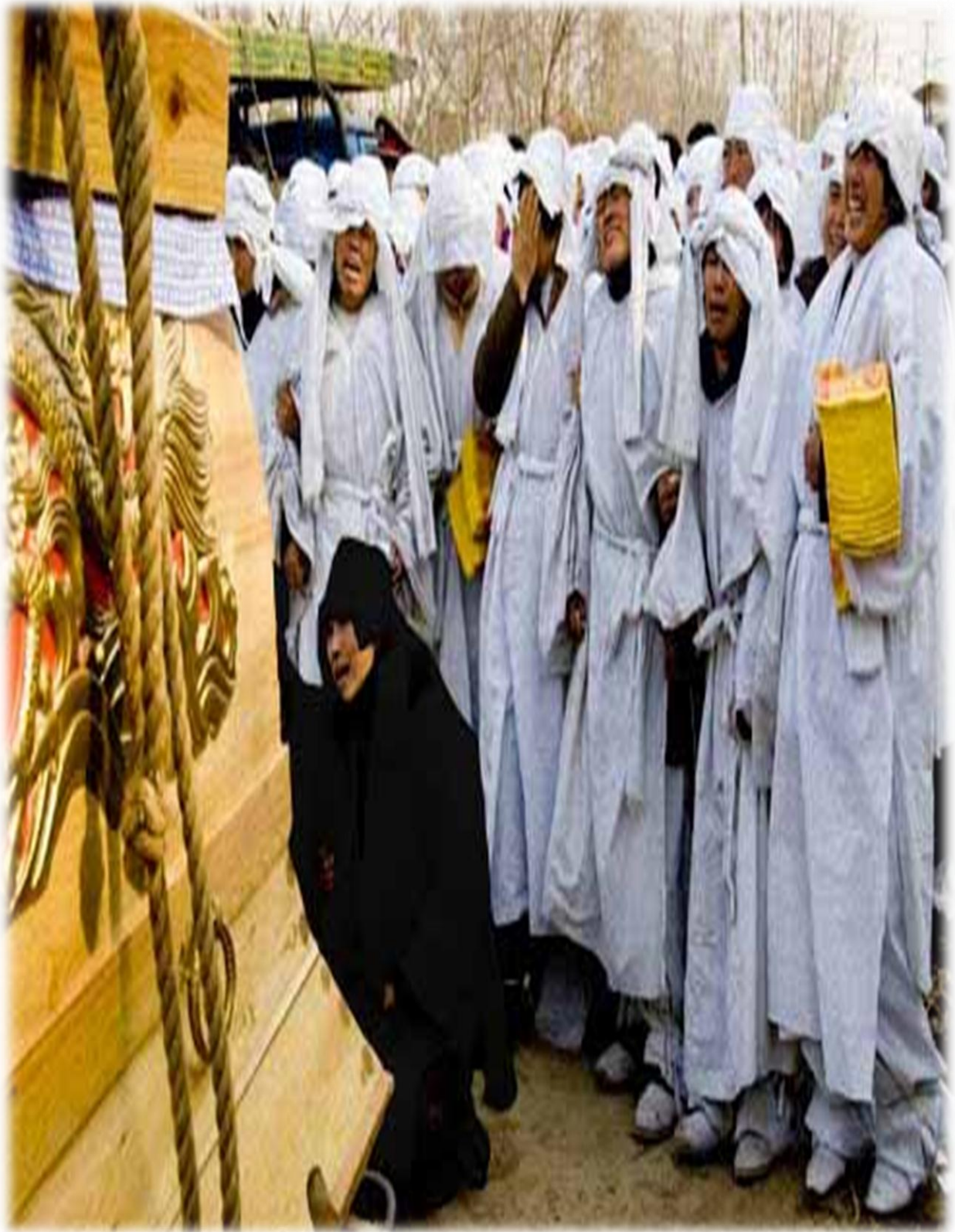
Lowo i ndhavuko wa Maghana loko va kombisa ku xixima ka vona loko ku loviwile.

Lowu i ndhavuko wa Makoriya loko vari eka lahleni.

Lawa i maambalele ya xisati ku ya hi ndhavuko wa Maghana laha ku loveke wanuna loyi a tirha mitirho ya muganga.

Lawa i maambalele ya xisati ku ya hi ndhavuko wa Machayina

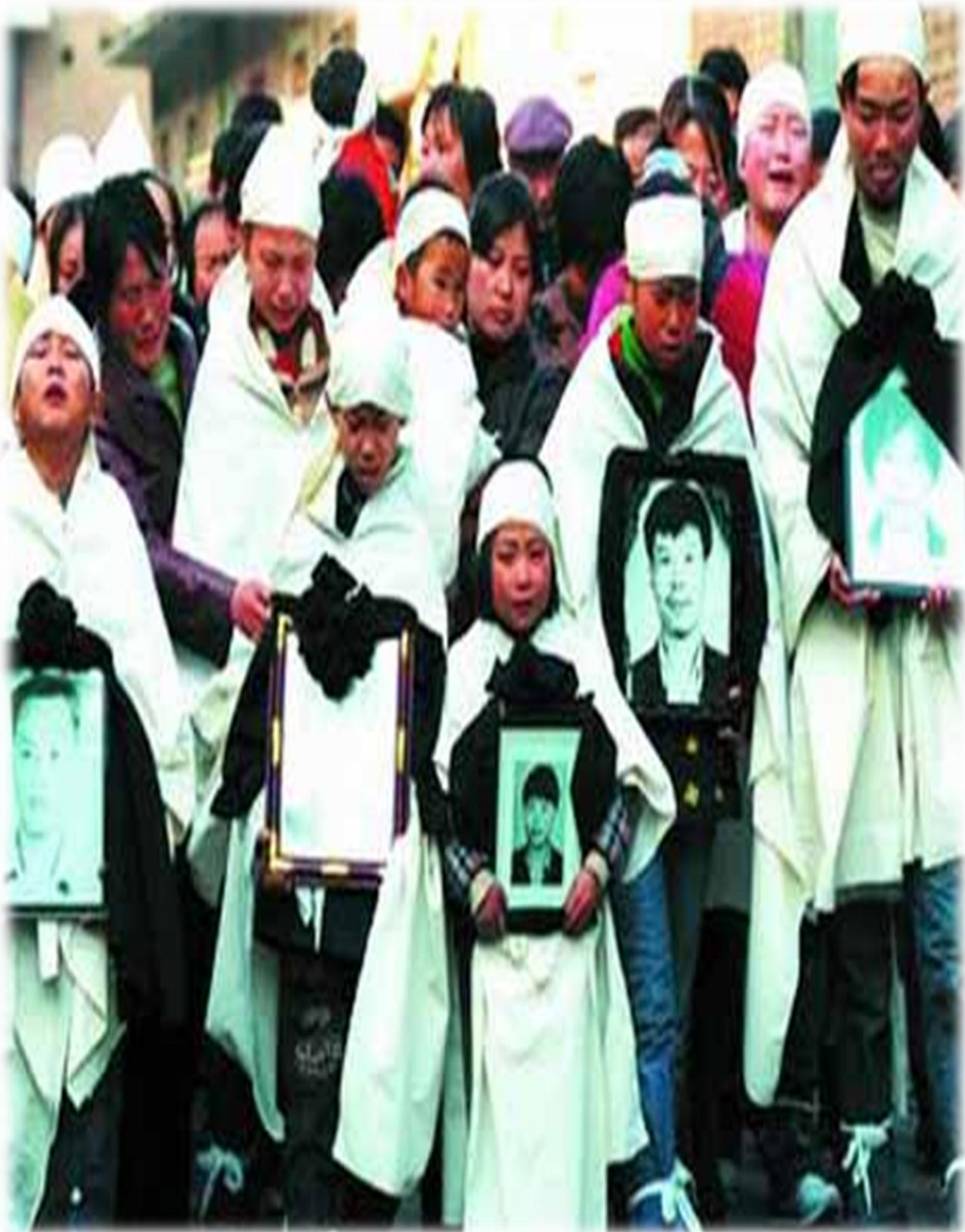
Ndhavuko wa Maorthodox Jewish laha a vari enkosini.

Lawa i maambalelo ya xinuna ku ya hi ndhavuko wa Machayina laha va heleketa mufi eswilahlweni.

Lawa i maambalelo ya xinuna ku ya hi ndhavuko wa Manayijeriya laha makwerhu un'wana a chavelelaka un'wana.

Lowu i ndhavuko wa Majapani laha va loveriweke hi varhandziwa va vona.

Lowu i ndhavuko wa Maindiya laha mukhegula a loveriweke hi nuna.

Lowu i ndhavuko wa Mabudish laha ku loveke murhangeri tlhelo mukhongerikuloni wa vona.

Lowu i ndhavuko wa Maorthodox Jewish laha va heleketa mufi eswilahlweni.

NDZIMA YA 4

1. SWIYILA LOKO WANSATI A LOVERIWILE

1.1 Nhlamuselo ya swiyila

Swiyila i swilo leswi nga faneriki ku endliwa loko wansati kumbe wanuna a loveriwile, hi xungeto wa ku loko wo endla leswi nga yirisiwa ku ta humelela swin'wana swo biha.

Loko hi xiyaxiye eka ndhavuko wa Vatsonga swiyila i khale swi ri kona a swi sunguli namuntlha. Swiyila leswi a swi tirha tanihiloko hi langutise eka tinxaka ta hina Vantima. A swi tirha eka vavasati lava nga feriswa hi vavanana va vona. The free encyclopedia, va hlamusela swiyila hi ndlela leyi.

Swikholwakholwana is the belief in supernatural causality than one event causes another without any natural process linking the two events such as astrology, religion, omens, witch craft and prophecies that contradicts natural science.

Mhaka ya swiyila ko va mitshembho leyi nga toloveriwa leswaku ya endleka loko swin'wana munhu a nga swi fambisanga kahle. Hi ndlela yaleyo swilo swi ta humelela loko a nga landzelelanga milawu ya swiyila ku ya hi nawu lowu nga kona eka vanhu vo hambanahambana.

Loko yi ya mahlweni yi nhlamusela yi vula leswaku:

The word swikholwakholwana is sometimes used to refer to religious practices (e.g. voodoo) other than the one prevailing in a given society (e.g. Christianity) in western culture) although the prevailing religion may contain just as many superstitions beliefs.

Ku ya hi ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nkarhi wun'wana swiyila swi nga tirhisiwa hi vanhu va ripfumelo ro karhi. Lava ku tshemba ka vona ku nga eka swona, swona na ku nyika tinhlamuselo ta switandzhaku leswi nga humelelaka loko munhu o tlula swiyila sweswo. Munhu a nga ha humelela hi swo biha kumbe swa kahle. Mhaka leyi ya swiyila yi tlhela yi seketela hi Oxford Advanced Learner's Dictionary (1948) loko yi ku:

The belief that particular events happen in a way that cannot be explained by reason or science: the belief that particular events bring good or bad luck: According to swikholwakholwana, breaking a mirror bring bad luck.

Swiyila i maendlelo ya ndhavuko wo kota ku sivela leswi nga lavekeki leswaku swi endliwa loko ku loviwile ku fikela loko ku fika siku ra ku hangalasa nkosi. Nkarhi wun'wana va sivela leswaku munhu loyi a loveriweke a va na ntshikelelo wo tlula mpimo hikuva a nga va na swifafa eka maendlelo ya yena ya swilo. Hi swiyila leswi swi endlela leswaku muferiwa a hlawuleka eka vanhu van'wana hambu ku ri vanhu vandyangu wa kona va fanele va hlawuleka. Tani hi ndhavuko wa Vatsonga i swa nkoka ku ku va ku tirhisiwa mhaka ya swiyila.

2. SWIYILA EKA NONI

2.1 Swayila ku ambala mpahla yin'wana na yin'wana loko uri noni

Hi ndhavuko na vupfumeri bya vanhu, wansati loko a feriwile u fanele ku ambala leswaku a ta kota ku hlawuleka eka lavo tala. Ku ambala tinguvu leti i swa nkoka na ku yilela. Loko wansati a nga ambalanga tinguvu ta ntima va vula leswaku nsati yaloyi i dlakuta a nga na xiyila. Wansati loyi hi nawu loko a loveriwile u ambala tinguvu ta ntima kasi van'wana va ambala ta wasi ku byihala. Hi endlelo lero swi komba ku va va xixima xiyila. Loko hi endle ndzavisiso lowu hi kume leswaku loko wansati a nga ambalanga tinguvu ta ntima vavasati kulonhi va sungula ku n'wi khirha hikuva va sungula ku ehleketa leswaku loko a nga endlanga xiyila xo yilela nuna wa yena u na vavanuna van'wana ehandle. Nakambe vavasati lava nga na vavanuna va sungula ku n'wi languta hi mahlo ya swicele na vukwele. Hikuva vatshemba leswaku a nga lavana na vanuna va vona. Wansati loyi a rhandzaka nuna wa yena hambu a lovile wa ambala tinguvu ta ntima.

Hi mikarhi hinkwayo wansati loyi u fanele a languteka a ambale tona ku fikela loko a ya hluvula hi nawu. Tinguvu leti u fanele u hluvula tona u ri wexe u nga voni hi munhu na un'we. Loko ti thyakile u fanele u hluvula na madyambu u tihlantswa na mixo ti tava ti omile, kutani u tlhela u ambala.

Wansati loyi a nga feriswa a nga fanelanga ku ya etlela emitini hikuva dyambu a ri fanelanga ri n'wi pelela a ri handle ka muti wa yena laha nuna loyi a loveke a n'wi sukeleke kona. Loko dyambu ro tshuka ri n'wi pelerile u fanele ku hluvula xidlhoko xa le nhlokweni, a khoma hi mavoko. Wansati loyi a nga loveriswa a fanelanga ku famba hi miti ya vanhu vo tala a va ha ambali tinguvo ta ntima ku ya hi vukhongerile bya vona. Van'wana va wansati lava nga na va vanuna va vula leswaku loko nuna wa wena o kala a twanana kumbe ku rhandzana na wansati loyi a nga feriswa a swi olivi ku ehleketa endzhaku.

Leswi hi twa eka tsalwa ra **Mibya ya Nyekanyeka** hi B.K.M Mtombeni loko vaku:

Exikarhi ka vapfumeri va kereke ya yena a ku ri ni wansati wa noni va ku i N'wa-Mdanisi. N'wa-Mdanisi a ri na n'wana un'we wa mufana loko nuna wa yena a lova.

Vatsonga na ndhavuko va vula leswaku wansati wo loveriswa u koka rinoko eka vavanuna lava nga na vasati va vona. Hi twa marito lawa hi B.K.M. Mtombeni:

Leswi ingi ku ri nkarhi wa ximumu, laha ndlwini a ku phyuphyile hi ku pfula tinyangwa ni mafasitere ni malwandle ya le ndlwini a ya endla leswaku mahlo ya rhandza leswi a

ya swi vonaka, ya khatisiwa ni ku teka rinoko ra mbilu loko a ehleketa voko leri nga endla hinkwaswo leswi a swi vona emahlweni ka yena.

Wansati loyi a nga loveriwa loko a tihlayisa na ku tixixima hambu kuri vafundhisi va va navela. Eka tsalwa leri hi twa leswaku Mufundhisi Nyiko u ye ekaya hi matakuxa a ha ri eka N'wa-Mdanisi loyi a lovele hi nuna wa yena. Eka tsalwa leri mutsari a nga hi byelanga nchumu hi ta ku ambala ka yena tinguvu ta swiyila. U vula ntsena matikhomelo ya yena na vunene lebyi a ri na byona xikan'we na ndzuti wa ku xixima.

Hakanyingi loko wansati a loveriwile loko a ri na ndzuti na ku xixima va vula leswaku u endlile milawu hi mfanelo

3. SWIYILA KU YA HI NTUMBULUKO EKA NONI

Tani hi Vatsonga ku na swiyila swa ntumbuluko leswi nga endliweki loko vavanuna va lovile. Vavasati va vona va fanele ku tshama nkarhi wo ringana lembe va songile masangu. Tanihi leswi hi hanyaka eka nkarhi wa xidemokirasi, masangu a ya ha tirhisiwi, wansati u fanele a nga ha etleli eka mubedwa lowu a va wu tirhisa va ri vambirhi ku fikela loko lembe ri hela.

Hi maendlelo lawa ya ndhavuko va endlela leswaku wansati yaloye a ta kota ku hatla a rivala kumbe ku twisisa leswaku u sale a ri yexe. Xi n'wana va ehleketa leswaku tanihi leswi miehleketo yi kalaka ndzilakanyo a nga ehleketa nuna wa yena na mabulu lawa a va vulavula va nga si etlela, hambu ku ri migingiriko hinkwayo leyi a va yi endla va ri vambirhi. Tani hi Vatsonga na ndhavuko va hina hi maendlelo lawa a swi kota ku pfuna

eka muferiwa ku hatla a tolovela leswaku u yexe hambiloko va ha ri kona lava a etlela na vona lava n'wi tiyisaka loko swa ha ku humelela. Nakambe exikarhi ka lava n'wi tiyisaka ku na wansati un'we loyi a nga loveriwa loyi a n'wi byelaka milawu.

3.1 Swayila ku ba vana loko uri noni

Wansati loyi a loveriweke hi nuna a nga fanelanga ku ba n'wana, hambi loko a dyohile. Xa yena u fanele a kuma un'wana a n'wi chavisa eka leswi n'wana a nga dyoha eka swona. Hi maendlelo lawa, n'wana u ta kota ku lulamisa swihoxo leswi a nga swiendla. Hi Xitsonga va twisisa leswaku loko wansati loyi a nga loveriwa a ba n'wana u ta n'wi ba a n'wi vavisa hikuva va ha ri na ntshikelelo wa ku loveriwa hi nuna. Nakambe u na ntshikelelo lowu va nga n'wi vangela vandyangu hi ku endla leswi a nga lavi leswaku swi endleka, kutani Vatsonga va swi vona leswaku loko wansati loyi o ba n'wana loyi a nga n'wi vavisa kutani va endla xiyila xa leswaku loko u loveriwile a wu bi n'wana. Hikwalaho ke, xiyila lexi xa ha landzeleriwa na ku tirhisiwa. Loko wo tshuka u swi endlile hi ku hatlisa vakhegula va ta ta va ta ku holovela, va vula leswaku a wuna nawu.

3.2 Swayila ku ba huwa loko uri noni

Wansati loyi a nga fanelanga ku ba huwa loko a vulavula, u fanele a vulavula hi xichavo na ku titsongahata. A nga fanelanga a langutisa vanhu, u fanele a vulavula a langutile ehansi ku komba ku hlonipha. Nakambe a nga teketani a hlamula xin'wana na xin'wana u fanele a hlela marito ya yena hikuva xangwana ya yena yi n'wi leterile maendlelo hinkwawo ya swiyila swa tinoni.

Loko kuve u famba endleleni u fanele a langutisa laha a yaka kona a nga langutisi endzhaku loko ku ri na un'wana o tshuka a n'wi vitana endzhaku u fanele a yima

kunene a nga huweleli, loyi a n'wi vitanaka u ta ta kwala a nga kona. Hi ndlela leyi va lava ku kombisa leswaku loko u vulavula hi vudlakuta ndzhuti wa yena na xiyimo xa yena swa xika. Kutani na vanhu va sungula ku n'wi langutisa ngopfu hikuva va langutele ku vona xichavo lexo loko munhu a feriwile a ti khoma njhani. Loko u nga landzeleli tindlela ta xiyila a va vula leswaku u ta hlangana nhloko. Kutani vavasati hinkwavo lava nga loveriwa va landzelela maendlelo lawa na ku ma tirhisa hi ndlela leyi faneleke.

3.3 Swayila ku dyela eka swibye swin'wana na swin'wana swa vandyangu

Loko u loveriwile u fanele u tirhisa swibye swa wena u ri wexe. Tindyelo leti dyelaka eka tona a titirhisiwi hi vanhu van'wana, u tirhisa tona u ri wexe. Hambi ku ri xikotlola xo hlambela u fanele u tirhisa lexi nga khomiweki hi vanhu van'wana. Wansati loyi a nga fanelanga a dya swakudya na vanhu van'wana. Yena u dya a ri yexe. Va vula leswaku u ta khumisa lava a dyaka na vona. Ku khuma i ku mpfimba milenge na khwiri kutani u nga yi kahle exiyindlwanini kutani u twa ku vava emakwirini. Na kambe leswi va vula leswaku loko u n'wile mati lama va nyikaka vanhu loko vafika va vula leswaku va n'wa mati ya xiyila leswaku u nga khumi, loyi a dyaka swakudya swa kona a nge khumi hikuva u n'wile mati lawa. Nakambe vuvabyi lebya ku khuma byi kota ku laphiwa hi tin'anga ta Xintima, hi ku ku sweka phungula na ku ku kandza hi mirhi ya Xintima. Hi ku tirhisa ka wansati loyi swibye swa yena ari yexe swi endla leswaku a kota ku tolovela na ku hunguteka ka tindyelo leti a ti phamela hikuva ya nuna wa yena a nge he yi phameli. Hi endlele ra ndhavuko va vula leswaku u ta khuma loko u tirhisa tindyelo ta muferiwa.

4. SWAYILA KU NGHENA ENDLWINI YA KU KA KU NGA RI YA WENA

Loko wansati loyi a nga loveriwa a nga fanelanga ku nghananghena etindlwini ta vanhu lava nga kalaka va nga loveriwanga. Hi Xitsonga va vula leswaku swayila, hikuva u ta siya xinyama xa yena etindlwini ta vona. Kutani va sala va loveriwa hi vavanuna va vona. Leswi swi humelela ngopfu loko wansati wa kona ambale tinguvu ta ntima. Nakambe a nga fanelanga ku tshama exitulwini u fanele a tshama ehansi a nava milenge kumbe ku yi tlhandlakanya ha mimbirhi

Loko a tshamile a nga fanelanga ku halahala hala ni hala u fanele a tshama a khondla mavoko a nga ma hangalasi. Nakambe loko a tshuka a lava ku nghena endlwini ya

munhu loyi a nga feriwangiki u fanele a susa xidlhoko a veka nyangweni u ta teka loko a huma endlwini. Leswi a fanelaku ku endla u fanele a endla na wansati loyi a nga feriba na yena hambu ku ri ku siyelana mati na swakudya u siyelana na muferiba kulonhi. Loko wo siyelana na lowo ka a nga feribanga u ta n'wi chela khombo ra leswaku nuna wa yena na yena a lova. Wansati lowa ku loveriba u famba a yise mavoko endzhaku. Loko u ri eku fambeni awu tsutsumi kumbe ku ganyula u fanele u famba hi ku nonoka u nga hangalasi mavoko. Loko u feribile u fanele u tihlengeleta hikuva swiyila swi nga ku landzelela. Swayila ku yima emahlweni ka vanhu vo tala u vulavula. Loko u feribile a wu na malunghelo eka swilo swo tala ku ya hi ndhavuko wa vatsonga loko hi xiyaxiya ekereke tinoni a va fanelanga ku yima vadyondzisa rito ra Xikwembu hambu ku ri ku endla migingiriko ya kwala kerekeni. Loko endla vulavisisi lebyi kuma leswaku loko va ri ekerekeni a nga fanelanga ku tshama eka switulu swale mahlweni, va fanele va tshama eka switulu swale ndzhaku, hambu ku ri eka movha a swifaneli ku tshama eka xitulu xa le mahlweni na muchayeri.

4.1 Swayila ku hluvula tinguvu ta ntima nkarhi wu nga si fika

Loko wansati loyi a nga feriba ambarile tinguvu ta ntima ta xiyila a nga fanelanga ku hluvula nkarhi wu nga si fika. Loko ambale tinguvu leti u fanele a heta lembe a ti ambarile. Loko ti tshuka ti thyakile u fanele a hluvula a nga voniwi hi munhu a hlantswa a tlhela a tiambala loko ti omile. Wansati loyi u fanele a tshama a languteka a ambarile tinguvu leti. Leswaku u tihlantswa nkarhi muni a hi tivi hina ho vona ntsena loko a kumeka a tiambarile minkarhi hinkwayo.

5. SWAYILA KU ETELELA LOKO VANDYANGU VA NGA SIYA EKU ETELENI

Wansati loyi a nga ferriwa a nga fanelanga ku rhangela vandyangu ku ya etlela u fanele a salela endzhaku leswaku va nga n'wi voni loko a hluvula tinguvu leti a etlela. Hambina mixo u fanele a va rhangela ku pfuka, va nga voni ku ambala ka yena tinguvu leti. Wansati loyi a nga ferriwa u voniwa ntsena hi wansati loyi a nga ferriwa na yena. Loko ku ri vaferriwa hinkwavo va endla swilo swo fana. Xiyila xi tala ngopfu ku endleka loko wansati loyi a ha ambale swa ntima loko nuna wa yena a ha ku lova. Wansati loyi u fanele a ncica na ntihloko ta laha a va languta kona loko a haha hanya nuna wa yena kumbe ku ncica-cica matshamelo ya swilo swa kwala ndlwini.

6. SWAYILA LOKO NONI YI NGA SUSI MISISI

Wansati loko a ferriwile u fanele a susa misisi ya yena. Wansati loyi u fanele a susa hi wansati loyi a nga loverriwa na yena. Loko a susile u ta fanela ku ambala kumbe ku boha duku enhlokweni ku fikela loko misisi yi humile, hi kona a nga ta ambala xidlhoko. Hi ndhavuko va vula leswaku va hundzuluxa nceka. Hi ndhavuko loko va kala va hundzuluxa nceka na ku huma ehandle ka ndyangu wa yena muferriwa. Hi loko va hlayelele masiku ya nkombo ku lahliwile. Hi siku rero ra vunkombo i siku leri ku hlantswiwaka mikumba ya ndyangu hinkwayo xikan'we na ya lava va saleke ku tiyisa muferriwa na vandyangu. Hi maendlele lama ya ku susa misisi loko ku loviwile ku fanele ku susa vandyangu lava a va ri kusuhi swinene na mufi. Kambe vona va susiwa misisi hi xirho xa ndyangu ku nga ri munhu un'wana na un'wana. Hi ku ya hi ndzavisiso lowu hi kume nhlamuselo ya leswaku ku susa misisi loko ku loviwile va endlela leswaku ndlela leyi mufi a va tivisa xiswona a nga si lova va va va ncicile hikuva hi ndhavuko kuna ntshembo wa leswaku vafi va swi vona hinkwaswo ka swona leswi swi humelelaka na ku endlela ku hatla ku rivala eka mahlomulo hinkwawo.

7. SWAYILA KU TLULA MUNHU MILENGE LOKO A TSHAMILE

Muferiwa a nga fanelanga ku tlula munhu loyi a kalaka a nga feriwanga milenge. Muferiwa u fanele a tlula lava nga feriba na vona. Loko a nga feriwanga va vula leswaku nuna wa yena u ta fa loko a tluriwile hi muferiwa. Loko a nga tekiwanga va vula leswaku loko a ya tekiwa u ta loverla hi nuna.

7.1 Ku cinca ka xiyimo xa matshamelo endyangwini nale mugangeni loko wansati a loveriwile hi nuna.

Wansati loyi a nga loveriwa u tivutisa swivutiso swo tala ku tlula tinhlamulo. Loko wanuna a lovile u tisa gome na hlupheko na mpfilupfilu wa miehleketo eka nsati wa yena. Van'wana loko va vona wansati loyi a loveriweke va sungula ku n'wi hehla hi leswaku u ta teka vavanuna va vona, leswi swi tala ku endliwa hi vavasati. Leswi swi nga engetela mpfilupfilu wa miehleketo eka muferiwa. Hikuva muganga na wona a wu nwi nyiki seketelo eka mahlomulo ya yena yo feriswa. Mhaka leyi yi tala ku humelela eka tinoni leti nga sukeriwa ta ha tsakama. Kambe eka vakhegula a swi tali ku humelela hikuva masiku ya vutshwa bya vona na ku tiphina ya fambile.

Vana na vona va va na ku tikeriwa ku sukeriwa hi tatana va ha ri vantsongo, vana va sungula ku kula va ri ni mutswari un'we. Loko ku ri vana van'wana va sungula ku ti lawula va vona leswaku i mutswari wa xisati ntsena. Leswi swi endla hi vana va xinuna. Vana vo tani va sungula ku ka va nga ha yingisi mutswari wa vona. Manana loyi u ta twa ku tikeriwa ngopfu eku kuriseni ka vana lavo tano. U ta tshama a tsundzuka nuna wa yena minkarhi hinkwayo hikuva a va khomisana eku kuriseni ka vana va vona. Xiyimo lexi xi endla mpfilupfilu na xaniseko wa miehleketo eka manana loyi a loveriweke hi nuna. Vavasati kulonhi na vona va na xiave eka ku xanisa manana loyi. Vavanuna na vona switano eka wansati loyi.

Ku ya hi ndzavisiso van'wana vavasati va vula leswaku loko wanuna wa munhu loko o kala a rhandzana na wansati loyi a nga loveriwa a nge he tleli eka yena u ta n'wi lava, u nwi pfumala a ha dyela eka felekazi B.K.M Mtombeni yena u hlamusele leswaku Nyiko loyi a ri mufundhisi a nga ha xoti/ kali eka N'wa-Mdanisi loyi a loveleke hi nuna. Eka tsalwa leri hi kume leswaku N'wa-Mdanisi u kale a biha emirini. Eka tsalwa leri va vula leswaku Nyiko a nga ha xoti eka Nwa-mdanisi. Leswi swi komba leswaku hambu ku ri

vafundhisi va lahlekeriwa hi ku tshemba ka vona eka wansati loko a feriwile hambu ku ri wona ntiyiso wa rito ra Xikwembu ra va lahlekela. Hi twa mutsari a ku:

Endzhaku ka tin'hwetinyana timhaka a ti nga ha tivikani
hikuva N'wa-Mdanisi a a tikile.

7.2 Nkoka wo landzelela milawu ya ndhavuko

Tani hi ndhavuko wa Vatsonga hi kume swi ri swa nkoka ku landzelela milawu leyi ku tirhisiwaka yona loko wansati a loveriwile hi nuna. Leswi swi endla leswaku wansati loyi a nga feriba a hlonipheka eka tindhawu hinkwato laha a nga kona. Hi ndlela leyi swa olova ku kota ku vona leswaku loyi u lovele hi nuna exikarhi ka vavasati lavo tala. Kambe loko a nga landzelelanga milawu a swi olovi ku tiva leswaku u na nuna kumbe a nga na yena. Maendlelo ya wansati wo feriba ya hlawulekile loko kuve u landzelele milawu na swiyila, munhu a nge vutisi u to swi vona leswaku ku na ku hambana.

Swiyila i ndlela yo kombisa ku xixima nuna wa muferiba no komba ndlela leyi a nwi rhandza ha yona loko va ha ri swin'we eku hanyeni.

Maendlelo layo rhomba swi fikela laha swi tolovelaka hambiloko swi herile swiyila wansati wa kona u tama a ha rhomba na ku titsongahata ku tlula mpimo. Swi na nkoka ku va ku landzeleriwa milawu na swiyila eka lava hlanganaka na khombo ro loveriba hi vavanuna, xikan'we na vanhu hinkwavo lava twisisaka eka mhaka ya swiyila na ndhavuko.

7.3 Nkatsakanyo wa ndzima

Ku ya hi ndzavisiso lowu hi tlhelo ra swiyila loko wansati a loveriwile hi nuna hi twa swi ri swa nkoka, na ku pfuna eka vavasati lava loveriweke nakambe ndhavuko wo hlayiseka eka rixaka rero ri landzelelaka maendlelo ya ndhavuko. Ku tiyisisa mhaka leyi a swi olovi ku yima emahlweni ka vanhu u gingirika wa ha ku loveriwa. Hambu ekerekeni a wu nge koti ku yima u vula rito ra Xikwembu hambu u ri wena na mufundhisi loko u loveriwile u fanele u tshama ehansi u tiyingisela. Ndhavuko wa pfuna eka rixaka na swiyila swa pfuna eka vanhu, kasi van'wana swa ndhavuko a swi vapfuni hikuva a va swi landzeleli swa swiyila.

NDZIMA YA 5

1. KU HLUVULA NA KU HANGALASA NKOSI

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga ku hluvula no hangalasa nkosi swi va kona. Loko ku loviwile ku fanele ku tshamiwa lembe ku ya hi ndhavuko. Wansati loyi a nga loveriwa a ha ambale tinguvu ta ntima. Endzhaku ka lembe hi kona ku twananiwaka tani hi vandyangu leswaku ku tava n'hwetl yini na siku ro hangalasa nkosi. Tani hi vandyangu va ta twanana, muferiwa a nga na vutihlamuleri hi ku hluvula hikuva muferiwa u lo ambalela munhu wa vona, tani hi nsati wa yena. Kutani muferiwa u to vutisa leswaku masiku na n'hwetl leyi va nga vula yona wa swi twisisa ke? Kutani muferiwa u ta hlamula matitwele yakwe ku ya hi nkarhi wa kona.

Endlelo leri ri tala ku humelela loko nkosi wa kona wu fambe kahle, kambe loko ku ri lowuya wa ku talela hi ku xanisa na ku tshikelela, u ta dodomana na swona a ri yexe n'wana wa vanhu. Hi ndzavisiso lowu hi kume leswaku vavasati vo tala va vula leswaku loko ku ri timhaka ta ku hluvula na ku hangalasa nkosi vandyangu a va tshuneli hikuva va swi tiva leswaku mali leyi a yi fanele yi tirha a yi tirhise hi vusopfa va lava ku khanya leswaku loko nkosi wu hela ku sala ku nga ri na nchumu.

I mhaka na sweswi va nga tshuneli, ku ta lulamisa. Vandyangu va swi tiva kahle leswaku ku na mali kumbe a ku na mali. Vanhu lava va tshikelelaka eka ndyangu loko ku loviwile hi vona lava va rhandzaka ku phanga na ku tirhisa swilo hi ndlela ya tihanyi eka muferiwa. Eka mikarhi leyi hi hanyaka eka yona swilo swa durha na wona nhluvulo wa durha, wu lava timali to nyawula.

Hi nkarhi wo ku hluvula no hangalasa nkosi, vona va leku xiya xiyeni leswaku vona va ta teka yini lexi nga siya hi mufi. Hi ku tsandzeka ku tikhoma va tlhela va vula leswaku nsati wa mufi a nge kumi nchumu hikuva makwenu wa vona u lo tirha eka tinhundzu leti nga kona. Eka ndzavisiso lowu vanhu va rhandza ku dya xuma lexo ka va nga xi tirhelanga hikuva va velekiwe na mufi loyi. Eka Bibehe ya Mahungu Lamanene va vula leswi eka Vaheberu 13 vs 5 vari:

Minga fumiwi hi mali eku hanyeni ka n'wina, kutani mikolwa hi leswi mi nga na swona. Hikuva Xikwembu xite, ndzi nga ka ndzi nga ku tshiki kumbe ku ku cukumeta, ni siku ni rin'we.

Tani hi ntumbuluko na ndhavuko wansati loyi a nga loveriwa, u fanele a hluvula hi hahaninkulu endyangwini, kutani mpahla leyi a yi ambarile yi fanele yi ambala hi mukhegula wa kwala ndyangwini, loyi a loveriweke na yena. Loko a nga si ambarisiwa u fanele a phosiwa hi nswanyu wa mbuti, leswi vulaka leswaku u susa xinyama xa ku loveriwa. Loko ku nga ri na vuxaka bya kahle eka hahaninkulu makwenu wa nuna u fanele a hluvula hi hahani wa kwe makwenu wa tata wa muferiwa. Eka ndzavisiso lowu va ringetile ku hi hlamusela hi vuenti lebyinkulu. Mhaka yak u hluvula loko munhu a mbarile i swa nkoka ku hluvula. Nakambe ndzavisiso lowu hi kume na leswaku eka mindyangu va hluvula hinkwavo lava nga kona kwala mutini. Hluvulo wu kona na leka tinxaka ti n'wana kambe vona vana maendlelo yo hambanahambana, ku ya hi milawu ya le mindyangwini na le tikweni ra kona. Hi ndzavisiso lowu hi twe va hlamusela hi mahangalaselelo ya nkosi yo hambana. Van'wana va hlamusele leswaku hi siku leri ro hangalasa nkosi va sindzisiwe ku humesa nhundzu ya mufi leswaku maxaka va ta vana hina. Mhaka yo tani yi hlamusele hi vamanana lavo ka va nga dyondzanga vo va exikarhi hi vutivi.

Tani hi nawu wa Vatsonga muferiwa wo vula kunene hi nomu ku nga ri ku yisa laha va nga kona. Kambe hi ku pfumala vutivi bya ku tiva timfanelo ta ximunhu va ta longa hinkwaswo va ya va nyika. Kutani vona vandyangu vat a tirhisa ndhavuko na milawu ya xintu eku aveni ka swilo swa mufi.

Eka nkarhi lowu wa sweswi hi hanyaka eka wona mufi u ta suka a endle leswaku swilo swa yena swi ta endlisa ku yini? Van'wana va swi tiva leswaku loko vo tshuka va lovile ku nga sala ku ri na ku holovisana na vandyangu. Nhundzu ya mufi i ya nsati wa yena. Nakambe swi fanele swi lawuriwa hi muferiwa.

Ku ya hi masiku lawa i kuma leswaku xin'wana va tlhela va pfula na maribye ya va rhandziwa wa vona.

Leswi swi endliwa hi mindyangu leyi kota ku fikelela swilo. Nakambe loko muferiwa a ri na mali yo ringanela ku xava ribye ra xitsundzuxo.

Eka mhaka leyi yaku veka ribye ra xitsundzuxo xa murhandziwa wa vanhu, khale a swi ri kona ku sukela kwale Bibeleni hi mikarhi ya va Samuel na va Amosi, hi twa marito lama landzelaka eka 2 Tihosi 23:17

Ribye ra sirha leri ndzi ri vonaka i ra mani xana? Vaaki va muti va hlamula va ku, : “Leri sirha ra munhu wa Xikwembu loyi a teke hi Yuda, a ta tivisa leswi wena wa ha ku swi endlaka sweswi, alitarini ya laha Betele.

Ku veka ribye ra xitsundzuxo a hi swa namuntlha, na khale a swi ri kona, kambe a swi tale eka vanhu lava a va ri vakhongeri hi mikarhi ya kona. Kutani namuntlha na kona swi famba emahlweni nale ka ndhavuko wa Vatsonga. Masiku lawa loko ku fiwile ku hluvuriwa ku vhela ku pfuriwa na maribye. Eka 2 Samuel 18:17-18 va vula leswi:

Kutani va teka ntsumbu wa Abixalomu va wu hoxa ekheleni leri enteke eswilahlweni, va wu seletela hi maribye ma ko ma endla nhulu leyikulu. Loko a ha hanya, Abixalomu a a dzimile ribye ra xitsundzuxo eka nkova wa Hosi hikuva a a ku a ndzi na n’wana wa xinuna la nga ta yisa vito ra mina emahlweni, kutani a thya ribye evito ra yena ni namuntlha, ra ha vuriwa Ribye-ra-Abixalomu.

Hi ndhavuko na ndzavisiso lowu loko swa ku hluvula na ku pfula maribye swi hundzile, muferiwa u ta titshamela kwala ndyangwini. A sungula ku hanya vutomi byintshwa byo

pfumala nuna. Loko ku ve u tshama na mhanin'wingi na vamahariva swi ta n'wi tikela hikuva vamahariva va lawula ngopfu eka vasati va buti wa vona. Hambiloko a lovile va lava ku va tinhloko ta miti. Va ri vavasati van'wana va suka va ri evukatini bya vona. Kona loko va lo tekiwa kwala mugangeni u dye na xo n'wana wa xihlangi, hikuva u ta tsandzeka na ku tin'waya.

2. KU TEKIWA ENDZHAKU KO HLUVULA

Hi mindhavuko yin'wana wansati loko a loveriwa a rintsongo wa pfumeleriwa ku tekiwa nakambe loko yena n'wini a swi tsakela. Loko hi endle ndzavisiso lowu eka matsalwa hi kume leswaku i nawu ku tekiwa ra vumbirhi loko malembe ya wena ya ha pfumeleleka ku tekiwa. Leswi hi swi kuma eka Varoma 7:2-3 loko va ku:

Hikwalaho, loko a tekana ni wanuna un'wana, kasi nuna wa yena wa ha hanya, u ta vuriwa muoswi, kambe loko nuna wa yena a file, u ntshuxekile enawini, swi vula leswaku loko a tekana ni wanuna un'wana, a nga ka a nga vuriwi muoswi.

Hi ntshaho lowu eka ndzavisiso lowu swi vula leswaku wansati a nga tekiwa ra vumbirhi, leswi swi tlhela swi tiyisisa hi 1 Vakorinto 7:39

Wansati u bohiwile eka nuna wa yena loko nuna a ha hanya, kambe loko nuna wa yena a fa, u ntshuxekile; a nga ha tekiwa hi loyi a lavaka ku tekiwa hi yena,

ntsena a swi fambe hi laha Hosi yi swi rhandzaka
hakona.

Hi mitshaho leyi nga henhla ya tiyisisa mhaka yo tekiwa loko u loveriwile hi nuna. Kambe ndzavisiso lowu hi kume vavasati lavo ngo sindzisiwa leswaku va fanele va tekiwa hi wanuna wa kwala ndyangwini, kambe mitshaho leyi yo vula leswaku u tekiwa hi loyi i lavaku ku tekiwa hi yena. Loko hi xiyaxiya eka ndhavuko hi kuma leswaku ko va ku sindzisa. Loko hi endla ndzavisiso lowu hi tlhele hi kuma Vantima lava nga tekiwa hi makula nakambe va tlhela va loveriwa hi vavanuna va makula kutani hi nawu wa vona va vula leswaku a nga ha fanelanga a tekiwa nakambe hikuva nuna wa yena u n'wi vonile, kutani loyi wa vumbirhi a nga ha ti hi rirhandzu.

Loko hi endle ndzavisiso lowu eka mahanyelo ya tinxakaxaka hi kume leswaku eka lava va nge muferiwa u fanele a teka hi makwavo wa nuna va endlela ngopfu eka wansati loyi a nga na vana kwala mutini, hikuva vana va yena va ta hlupheka loko a ya teka hi nuna un'wana wa le handle hikuva swivongo a swi nge fani vana lava va nga ka va nga ha twisisi eka vukati bya mana wa vona. Nakambe loko kuve vana lava i vankulu a swi nge va oloveli ku vula nuna un'wana ku tatana.

Ekuni tekiweni ka wansati loyi ra vumbirhi loko a tlhela a loveriwa ra vumbirhi a nga ha fanelanga ku ambala tinguvu ta ntima. Hi ndhavuko wansati a nga ambali minala kambirhi u ambala kan'we ntsena. Loko hi endle ndzavisiso lowu hi kume na vona vavasati lava nga tekiwa ra vumbirhi endzhaku ka ku loveriwa hi vavanuna va vona. Kasi eka vona hi kume leswaku tinhlamuselo ta vona ta ku tekiwa ra vumbirhi va vula leswaku va lava ku rivala swiphiso leswi va nga hlangana na swona eku loveni ka vanuna va vona. Kutani va fanele ku kuma loyi a nga ta hatla a va susa mitshikelelo yo loveriwa. Kasi van'wana va tekanile na vavanuna lava nga feriswa na vona. Van'wana va kume lavo ka va nga ri na nsati va nga tshikana na vavasati va vona. Vavasati va

n'wana va vula leswaku vutomi bya vona eka vukati lebyintshwa bya olova, ku tikeriwa loku va nga hlangana na kona a va tshembi leswaku ku ta va kona nakambe.

Mindyangu yo tala yi na ku tshikilela na ku ova timfanelo ta vavasati va va buti wa vona. Hambi ku ri vona vamhanin'wingi va na xiave eka ku onhela vingi va vona timfanelo ta vona. Loko hi xiya xiyile vavasati lavo tekiwa ravumbirhi hakunene hi vone va ri na ku tikeriwa loko va ti kume va tshama va ri voxe. Kutani va anakanya leswaku lexi nga va humesaka eka xivundza i ku kuma munghana. Leswi swi seketela hi Geneza 2:18 loko yi ku:

Kutani Hosi Xikwembu xi ku: A swi sasekanga loko
munhu a tshama a ri yexe; ndzi ta n'wi endlela
nakulobye loyi a n'wi fanelaka.

Hi ntshaho lowu swa tikomba leswaku swa fanela leswaku wansati hambu a loveriwile swa nkoka ku va a kuma wanuna loyi a nga ta n'wi susa xivundza endzhaku ka ku loveriwa.

NDZIMA YA 6

6. NKATSAKANYO, KU DLAYISETA NA SWIBUMABUMELO

6.1 Ku songasonga

Hi ku katsakanya swi na nkoka ku xixima timfanelo ta vavasati lava nga feriswa. Hi ndhavuko wa Vatsonga loko wansati a loveriwile hi nuna a va hlonipha muferiswa. Kambe hinkwalaho ka ku cinca ka tinguva na matshamelo ya swilo hi vona ku hambana loku nga kona eka vaferiswa va masiku lawa na va malembe ndzhaku. Ntumbuluko na ndhavuko wa Vatsonga wa nyamalala, hikuva swiyila leswi a swi ri kona, a swa ha landzeleriwi hikokwalaho ka ximajemaje. Hi ndhavuko wa Vatsonga vavasati vo ka va nga loveriwanga a va nga faneli ku nghena eka yindlu ya muferiswa laha a nga tshama kona, kambe sweswi ku nghena na vana lavantsongo va lava ku vulavulela muferiswa hi tindlela to hambanahambana hi matitwele ya vona.

Hi nkatsakanyo lowu Vatsonga i swa nkoka ku tiva leswaku muferiswa i xisiwana. Nakambe a swi fanelanga leswaku vaferiswa (tinoni) va tekeriwa leswi va nga na swona na leswi va nga siyela hi vavanuna va vona. Kambe hikwalaho ko rilela swilo, vanhu va tsandzeka ku tikhoma, va tekela tinoni leswi nga swa vona.

Khombo ro xanisa tinoni emindyangwini i ku biwa ka vana na rixaka leri ra hataka hikuva loyi a nga lova u pfule buwa a languta mihloti ya nsati wa yena. Eka va xanisi, a va nga lungheli hi nchumu, makhombo ya tat a hi ku siyerisana, loko ku huma leswi ku nghena swin'wana leswi hi nga swi tiviki. Vakhale va te ri: A hi hlayiseni swisiwana, leswaku swikwembu leswi nge hansi nale henhla swi ta tsaka.

6.2 Ku dlayiseta

Loko hi ri karhi hi endla ndzavisiso wa ku oviwa ka timfanelo ta vavasati. Hi kuma leswaku vanhu lava xanisaka i vanhu lava va tshamaka na vona kwala ndyangwini, lava va tivaka hinkwaswo swa ndyangu. Vandyangu hi vona lava nga na ku tikisela ku tlula mpimo hi ku rhandza ngopfu mali na ku rhandza ku dya laha va nga rimanga kona. Loko hi karhi hi lavisisa eka vanhu vunyingi bya vona va xanisa hi vandyangu kasi van'wana i va tiko na vavanuna lava endlaka onge va lava ku sala vahlanganyisa muferiwa kasi va na xikongomelo xa vona. Ku xanisa vavasati lava nga feriswa swi tisela vana vusiwana byo pfumala ku ya emahlweni na ku dyondza exikolweni. Eka ndzavisiso lowu hi kume leswaku vavasati vo tala lava nga feriswa va sale va nga ri na nchumu eka leswi a va siyeriwile hi vavanuna va vona. Vaxanisi va vona va sale va tiavela swona. Kasi van'wana vavasati va lo tekeriwa swona hi ndlela ya vutlhari hi vavanuna lava va ti byelaka leswaku va lava ku sala va hlayisa muferiwa. Hi kuma leswaku vavanuna lava loko va vona leswaku xuma a xa hari kona va tlhelela endzhaku hikuva a va nga ha ta swikota ku tshama na vona, mali yi nga ha ri kona.

Eka ndzavisiso lowu hi kuma vavasati vo tala lava loveriweke va sungula ku khandziya tilorhi va ya ejuva-juveni. Leswi swi kombisa swinene leswaku a swi olovi eka vona hikuva a va tshamangi va ringeta ku tirha mabunu loko vavanuna va vona va hahanya.

Hi ku dlayiseta eka ndzavisiso lowu hi tlhele hi kuma leswaku va mhanin'wingi va na xiave ngopfu eku xaniseni ka vingi va vona hi nkarhi wa nkosi. Kasi hi kuma leswaku va rilela ngopfu rifa ra n'wana wa vona. Nakambe va tlhela va teka swiboho swa leswaku n'wana wa vona u ya lahliwa kwihi? Kasi muferiwa yena hi ku pfumala vutihlamuleri u ta pfumelela xin'wana na xin'wana hikuva a nga na mali yo lahla nuna wa yena. Hikwalaho vunyingi bya vaferiwa lava xanisiwaka hi lavo ka va nga tirhi, kumbe va nga tshamaka va tirha eka vukati bya vona.

Hi ndzavisiso lowu hi kume leswaku vanhu lava xanisaka kumbe lava ovaka timfanelo ta vavasati lava nga feriswa i vavasatikolorhi. Na vatsari vo hambanahambana va kuma leswaku vavasati vo tala hi vona va nga na xiave eku xaniseni tinoni. Hi ku endliwa ka ndzavisiso lowu wu ta pfuna eka vavasati lava hlanganaka na swiyimo leswi hambani eka vantshwa lava nga ha ku tekiwa swi ta vafuna ku tiva timfanelo ta vona na ku kota ku tihlamulela loko swiyimo swi fika.

Eka ndzavisiso lowu wa ku oviwa ka timfanelo ta tinoni hi kume na leswaku va sindzisiwa ku tlhela va teka hi wanuna wa kwala ndyangwini wolowo, kutani u ta va nsati wa vumbirhi, ku hlamuseriwa leswaku xuma xa n'wana wa vona a xi nge dyi hi vanhu va le handle kambe xi fanele xidya hi wa ndyangu. Hi kume leswaku swiphiso leswi swi tikela ngopfu vavasati lava loveriwaka va ha ri vantshwa evukatini bya vona.

Hi yona mhaka yinkulu yo endla na ku xiyaxiya swinene eka ndzavisiso lowu. Hi lava ku lemukisa na ku tsundzuxa vavasati ku tiva timfanelo ta vona. Loko hi hlaya Vumbiwa ra Afrika-Dzonga ri hlamusela swinene hi timfanelo ta vanhu. Hi Vumbiwa leri riendleriwe ku pfuna rixaka nakambe na wona ndzavisiso lowu wu ta pfuna eka vavasati vo tala va Afrika-Dzonga ku nga ri miganga leyi hi nga endla eka yona ndzavisiso.

6.3 Swibumabumelo.

Tanihi leswi hi vonaku ku kayivela lonkukulu eka matsalwa ya Xitsonga lawa ya vulavulaka hi ku oviwa ka timfanelo ta vavasati lava loveriweke hi vavanuna. Swi nga pfuna swinene loko swidyondzeki hi ntalo swi nga yisa ndzavisiso lowu emahlweni na ku lemukisa vavasati vo loveriwa, timfanelo ta vona. Mfumo wa Afrika-Dzonga a wu vina ku tiniketela eka leswi landzelaka:

- ❖ A wu nyiki tibasari eka lava nga na ku tsakela eka ku endla mindzavisiso ya muxaka lowu ya ndhavuko.
- ❖ Wu tumbuluxa swivandla swa mintirho eka lava nga thwasela mindzavisiso yo fana na leyi.
- ❖ Wu nga dyondzisa vanhu hinkwavo ku endla minhlangano ku ya hi ku hambana ka vona hi nkoka wo tiva timfanelo ta vona, ku ya hi swiyimo leswi va hlanganaka na swona evuton'wini.
- ❖ Wu fanele wu veka milawu leyi landzelerisaka eka vavasati lava loveriweke eku xanisekeni ka vona na ku tirhisa voko ra ku tshinya eka vaxanisi.

Loko lomu tiyunivhesithi na tindzawulo ta ririmi swo bumabumeriwa, machudeni lava nga na ku tsakela va nga endla mindzavisiso leyi, na kambe va nga ya hi xitalo hikuva va ta tiva leswaku mfumo wu ta va hakelela mali. Leswi ndzi vona onge swi nga pfuna rixaka ra hina Vatsonga hambani kuri ndhavuko wa hina wu ta hlayiseka eka tibuku leti nga ta tsariwa. Vavasati va fanekele ku dyondza na ku tiva milawu ya ndhavuko etibukwini leswaku wansati loko a feriwile hi nuna a nga fanelangi ku ambala tinguvu ta ntima eka nuna wa vumbirhi loko a lovile. Hi maendlelo lawa hinkwawo ka wona vavasati va nga kota ku tiyimela eka swiyimo hinkwaswo swo tika.

TIBUKU LETI NGA TIRHISIWA

Barker, R.L. 1991. *A Social Work Dictionary*. 2nd. Washing D.C: National Association Social Workers.

Beukes, L. 2002. *South African Oxford Dictionary*. Cape Town: Oxford University Press.

Brown, M. And Trumble, W. 1981. *Shorter Oxford English Dictionary*, London: Oxford University Press.

Burfield, D. 1982. *A supplementary to the Oxford English dictionary*. London: Oxford University Press.

Bussman, H. 1996. *Routledge Dictionary of language and linguistics*. United Kingdom: British Library Cataloguing in Publication Date.

Crystal, D. 1991. *Dictionary of linguistics and phonetics*. Cambridge: Basil Black well.

Daily sun, Friday, 4 September 2015.

Dankie, R. 1997. *Helping a woman who is abused*. Johannesburg: Opposing Women Abuse.

Down, C.J. 1980. *Professional interview*. New York: Haper and Rov Publishers.

De Vos, A.S. 2005. *Research at grass roots*. Pretoria: Van Schalk Publishers.

Flowers, R.B. 1994. *Victimization and an exploitation women and children*. New York: Merland and Company.

Garbarino J., Beaver, M., Brewster, J., Jones, P., Keene, A., Neaum. S & Tallack, J. 1980. *Protect Children from abused and neglect*. San Franscisco: Jossy Brass Publishers.

Gross, F.A. 1985. *Youth in crisis*. Cape Town: Juta and Company.

Hargie, O.D.W. 1997. *The handbook of communication skill*. 2nd. New York: Routledge Ltd.

Mckee, A. 2003. *Textual analysis*. California: SAGE Publication Ltd.

Mashoa D, 2004. *Origins of the English language: a social and linguistic history*. New York: Free Press.

Mtombeni B.K.M. 1966. Gedruk deur die voortrekkerpers 'n BETER BOOK uitgegee deur Unie-Boekie versprel deur Unie-Boekhandel, scherding straat, Pretoria.

Neuman, R. 1997. *Social research method quantitative and qualitative*. White River: Approach. University of Winsconsin.

Patton, M.Q. 2002. *Qualitative research and evaluation methods*. London: Sage.

Scholtz, J. and Litt, K. 1997. *Diagnosing emotional abuse and neglect of children*. Pretoria: Pretoria Weskoppies Hospital.

Thuketane, F.A. 1969. *Xisomisana*. Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.

Vandla ra Bibebe ra Afrika Dzonga. 2008. *Mahungu lamanene*. Belville: Amity Printing Press.

Vumbiwa ra Afrika-Dzonga, 1996. Cape Town and Pretoria

www.google.co.za (04/09/2015)